

Представе светих монаха у западном травеју Богородичине цркве у Студеници*

Милош Живковић**

Византолошки институт САНУ, Београд

UDC 75.041:271.22-788-055.1

75.046.3:75.025.4](497.11 Studenica)»1568»

DOI 10.2298/ZOG1539065Z

Оригиналан научни рад

Расправа је посвећена фигурама светих монаха у западном травеју Богородичине цркве у Студеници, насликаним приликом обнове оригиналној живопису 1568. године. У раду се утврђује идентитет њихових раније погрешно препознатих светитеља, као и оних који у ранијим истраживањима нису били зајажени. Пажња је такође посвећена проблему заснованости избора монашких представа о којима је реч у првобитном иконографском програму. Резултати истраживања потврђују одавно изнећу препоруку по којој је приликом обнове фресака студеничког католикона у највећој мери поштован заштитени сликарски програм. На примеру представа светих монаха у западном травеју може се, међутим, закључити и да су у њиховим случајевима обновитељи сликарства одступили од првобитног иконографског програма. Они су, по свему судећи, приликом одабира нових светачких фигура користили месецослов.

Кључне речи: манастир Студеница, српска средњовековна уметност, иконографија, свети монаси, свети Јевтимије Нови Солунски.

The study is dedicated to the figures of holy monks in the west bay of the Church of the Virgin in Studenica, painted during the restoration of the original murals in 1568. The paper seeks to establish the identity of some saints who were previously incorrectly identified, as well as the identity of those who were unobserved in previous studies. It also discusses to what extent the choice of holy monks to be depicted was determined by the original iconographic program. The research results confirm the hypothesis that has for long been present in scholarly literature; according to it, during the restoration of frescoes in the Studenica katholikon, the painters largely repeated the original painted program. Nevertheless, judging by the example of the holy monks depicted in west bay, it may be concluded that in some cases they departed from the original iconographic program. In selecting new saints to be depicted they must have relied on the Menologion.

Keywords: Studenica monastery, Serbian medieval art, iconography, saint monks, St. Euthymius the New of Thessaloniki

Добро је познато с колико је пажње и промишљености уобличен тематски програм живописа западног травеја Богородичине цркве у Студеници. Један од смисаоних стожера те сликане целине, то јест референтна тачка осмишљавања њених особених темат-

* Текст је написан у оквиру рада на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (ев. бр. 177032), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Сажета верзија рада прочитана је као реферат на *Шестој националној конференцији византолога*, одржаној од 18. до 21. јуна 2015. године у Београду.

** milos.zivkovic@vi.sanu.ac.rs

Сл. 1. Студеница, јужни зид западног травеја (према М. Чанак-Медић и Б. Тодићу)

Fig. 1. Studenica, southern wall of the western bay (after M. Čanak-Medić and B. Todić)

ских нагласака и програмских нијанси, била је ктиторска композиција на јужном зиду, насликана изнад гроба оснивача манастира Симеона Немање (сл. 1).¹

¹ За библиографију радова о тој фреско-целини сф. Б. Тодић, *Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници*, Саопштења 29 (1997) 35, п. 1. Када је реч о односу ктиторске композиције и других делова сликаног програма западног травеја,

Колико значајна као прототип за потоње донаторске слике српских владара, толико је поменута фреска, пресликана у XVI веку приликом обнове живописа, у понечему и прилично необична. Ако се занемаре недоумице у вези са избором и распоредом појединих фигура које не припадају основном језгру композиције,² највећу пажњу на тој „сцени“ побуђује особено иконографско обличе главног протагонисте. Већ су први истраживачи запазили да је Симеон Немања представљен у монашкој одежди, а да на глави има владарску круну.³ Превладавало је – како су изучавања напредовала – уверење да је реч о решењу поновљеном са слоја живописа из 1208/1209. године, с том разликом што је на оригиналној представи монах Симеон, потоњи светитељ,⁴ био приказан с венцем типа *симеајојирона*, а не с куполом круном, као на обновљеној фресци. Студеничком архимандриту Сави, који се бринуо о осликовању манастирског католикона, приписана је улога творца поменутог иконографског решења. „Стављајући“ владарски венац на главу великосхимника Симеона, његов син и хиландарски сабрат саобразио је очев лик облику легендарног индијског принца Јоасафа, с којим је Симеон упоређиван и у хагиографским и прославним саставима. Такво образложење уверљивије је утолико што је Јоасафова представа, уз фигуру његовог оца Варлаама, украсила зидне површине у непосредној близини игуманског и владарског престола у поткуполном простору Богородичине цркве.⁵

Ако је наведено тумачење исправно, то заправо значи да је исказана посебна брига око тога да посматрачу најстаријих студеничких фресака већ приликом погледа на портрет ктитора постане јасна важност монашког етоса. Осим особеним иконографским средствима, глорификација Симеоновог подвижничког лика остварена је и у оквиру шире програмске замисли – нарочитим избором и распоредом околних монашких фигура или ликова праузора аскетског

пута приближавања Богу. У западни травеј је, наиме, смештен приличан број представа светих монаха, које се надовезују на фигуре најславнијих подвижника – Антонија, Јевтимија Великог, Арсенија, Илариона, Стефана Новог итд. – насликане на бочним зидовима и пиластрима поткуполног простора.⁶ Верује се да у суптилно истакнутој вези с ктиторском композицијом треба посматрати представу светог Јована Крститеља на чеоној страни северозападног пиластра и представу светог Саве Освећеног на југоисточном пиластру, постављену наспрам Претечиного лика. Такво програмско решење лако је разумљиво ако се зна да су оба светитеља, како сведоче писани извори, била својеврсни аскетски узор Саве Српског. Додатан разлог за сагледавање њихових ликова у контексту сликаног програма око ктиторовог гроба представљају натписи изразито есхатолошког карактера на свицима које држе у рукама.⁷ За разлику од две поменуте, остале монашке представе у западном травеју припадају слоју из 1568. године. Изгледа, међутим, да не треба превише сумњати у то да су оне на истим местима биле насликане и првобитно. Претпоставља се тако да је лик светог Атанасија Атонског (сл. 2), утемељивача светогорског општежитељног монаштва, насликан поред фигуре светог Саве Освећеног, заузео место у непосредној близини ктиторске композиције како би се успоставила његова што непосреднија програмска веза с ликом Симеона Немање.⁸ Постоји и основ за помисао да фигура светог Јована Лествичника,⁹ приказана са супротне стране ктиторске композиције – на западном зиду западног травеја – „делује“ у идејном додиру с представом оснивача Студенице. Таква претпоставка заснива се на чињеници да је метафорика лествице славног синајског игумана имала извесног значаја за потоње уобличавање Симеоновог светитељског лика.¹⁰ Коначно, ако би се према тумачењу

одавно је уочено да су монументалне сцене Великих празника, пресликане са оригиналног слоја живописа приликом његове обнове 1568. године, с њом у непосредној идејној вези. За последњи осврт на ту проблематику, са свом старијом литературом, cf. Д. Војводић, *Студенички гроб светог Симеона Српског*, in: *Владар, монах и светитељ. Симеон Немања – претходници Симеон Мировиточиви и српска историја и култура (1113–1216)*, у штампи. Веза између ктиторске композиције и појединачних светитељских фигура биће предочена у даљем тексту.

² За расправу о фигурама светог Саве и Стефана Дечанског, представљеним на потрбушју лука нише у којој је композиција насликана, cf. Тодић, *Китијорска композиција*, 35–45 (са свом старијом литературом).

³ В. Р. Петковић, *Ликови китијора у старим црквама српским*, Нова искра, год. 10, бр. 10 (1911) 302.

⁴ Симеон 1208/1209. није могао бити означен као *свети*. Таква ознака у легенди портрета свакако је инвенција обновитеља сликарства, cf. Тодић, *Китијорска композиција*, 40.

⁵ О свему детаљније cf. V. J. Djurić, „*Le nouveau Joasaph*”, СА 33 (1985) 99–109; И. М. Ђорђевић, *Свети Симеон Немања као нови Јоасаф*, Лесковачки зборник 33 (1993) 159–166 (= idem, *Студије српске средњовековне уметности*, Београд 2008, 425–435); Тодић, *Китијорска композиција*, 40; В. Ј. Ђурић, *Иконографска похвала светом Симеону Немањи у Студеници*, in: *Симеон Немања – свети Симеон Мировиточиви. Историја и предање*, ed. Ј. Калић, Београд 2000, 274–275; В. Svetković, *The Painted Programs in Thirteenth-Century Serbia: Structure, Themes, and Accents*, in: *Orient et Occident méditerranéens au XIIIe siècle. Les programmes picturaux*, eds. F. Joubert, J. P. Caillet, Paris 2012, 158.

⁶ За распоред тих монашких фигура cf. Р. Николић, *Конзерваторски запис о живопису светог Саве у Богородичиној цркви манастира Студенице. II део*, Саопштења 19 (1987) 74, 75 (сх. 1, бр. 25–28, 44), 76 (сх. 2, бр. 25–28, 44, 48); S. Tomeković, *Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine*, Paris 2011, 270 (с литературом).

⁷ В. Ј. Ђурић, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, in: *Сава Немањин – свети Сава. Историја и предање*, ed. В. Ђурић, Београд 1979, 248; И. М. Ђорђевић, *Представа светог Саве Јерусалимског у студеничкој Богородичиној цркви*, in: *Студеница у црквеном живопису и историји српског народа*, Београд 1987, 171–182 (= idem, *Студије српске средњовековне уметности*, 171–182); Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 35; М. Радујко, *Трагови престоло великог жујана Симеона Немањина и фреско-украс главне цркве манастира Студенице*, Зограф 36 (2012) 59–61.

⁸ Поповић, *Српски владарски гроб*, 36. Симеон Немања се у пратњи сина поклатио гробу Атанасија Атонског приликом боравка у Великој лаври, cf. Б. Миљковић, *Житија светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008, 78.

⁹ О иконографији тог синајског аскете и његовим представама у монументалном сликарству насталим пре првог осликовања Студенице cf. Tomeković, *Saints ermites et moines*, 47, 276, 286, 292, 293 (са одговарајућом литературом).

¹⁰ О томе сведоче сам почетак Савине Службе светом Симеону: „Преподобни оче, добру нађе лествицу којом узиде на висину“ (*Свети Сава. Сабрана дела*, ed. Т. Јовановић, Београд 1998, 195), као и редови из *Житија светог Симеона Стефана Првовенчаног*: „Радју се лествице, која узводиш чеда и људе своје под небесне кровове и настањујеш на ливади духовној“ (*Симеон Првовенчани. Сабрана дела*, ed. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић,

Сл. 2. Свети АѠанасије АѠонски
Fig. 2. St. Athanasius of Athos

чењима појединих поменутих фигура ипак морала задржати извесна резерва,¹¹ онда се ликови Симе-

Београд 1999, 97). Cf. Поповић, *Српски владарски гроб*, 36; Ђурић, *Иконографска ѡохвала*, 276 (где се сматра да је „сликар Лонгин“ одабрао фигуру Јована Лествичника, као и остале фигуре монаха насликане 1568); Д. Поповић, *О настанку кулѠи светѠи Симеона*, in: eadem, *Под окриљем светѠости*. КулѠи светѠих владара и реликвија у средњовековној Србији, Београд 2006, 57. Још је, додајмо раније запаженим местима, упечатљивија епизода из житија што га је написао Првовенчани, а у којој су, пре описа његове болести и смрти, цео монашки подвиг и земаљски живот светог Симеона доведени у непосредну зависност од упутстава из *Лествице*: „Унапред је сликајући, Климакс Јован говорише: Пењите се, браћо и оци! На њу се Свети непостидно ступивши, хитао је да иде ка Ономе који га зове“ (*СѠефан Првовенчани. Сабрана дела*, 69).

¹¹ У то да свети Атанасије Атонски „наглашава повезаност Светог Симеона и Светог Саве за Свету Гору, основно место њиховог монашког уздицања“ веровао је и В. Ј. Ђурић, *Иконографска ѡохвала*, 275. Угледни истраживач је, међутим, сматрао да постојање фигуре оснивача Велике лавре на првобитном слоју „није никако извесно, јер је он тек у XIV веку ушао у програм сликарства српских цркава“ (*ibid.*). Резервисаност В. Ј. Ђурића била је оправдана. Најстарија српска представа светог Атанасија Атонског у наосу храма насликана је тек у Светом Никити код Скопља (после 1321). То је објашњиво чињеницом да је реч о метохијској цркви манастира Хиландара, cf. М. Марковић, *Свети НикиѠа код*

она и Алимпија, двојице светих столпника, насликани на јужном зиду травеја – са страна нише у коју су смештени гроб ктитора и његова надгробна слика – могу без превелике сумње посматрати у назначеном интерпретативном кључу. Симеон Столпник не само што је био имењак Симеона Српског већ су и приликом писања службе новопроизведеном српском светитељу коришћена поједина места из службе славном светом стилиту.¹²

Као што је сажето и ефектно запажено, избором светитељских фигура у западном травеју и њиховим нарочитим распоредом „Сава је прослављао свог оца, али не његов владарски, већ духовни и монашки лик“.¹³ Уверени у исправност цитираног исказа, покушаћемо – задржавајући у начелу на њему заснован приступ разумевању сликаног програма западног травеја Богородичине цркве – да допунимо истраживања тог сегмента студеничког живописа. То се данас може учинити разматрањем неколико помало занемарених монашких представа.

***

Прва фигура којој вреди посветити пажњу насликана је на западној страни југозападног пиластра, изнад поменутог лика светог Атанасија Атонског. Реч је о представи светог Теоктиста, о чему сведочи пратећи натпис: с(вѠ)ты | фѠок(Ѡ)ти/стѠ.¹⁴ Светитељ је приказан као човек средњих година, проседе косе која сеже до иза ушију и кратке зашиљене браде, с нешто више седих власи. Он придржава затворен бели свитак обема рукама, а само је десна откривена. Одевен је у мандију окер боје, привезану испод браде и на бедрима, испод које носи светло-љубичасту расу с тамноплавим великосхимничким аналавом (сл. 3).

Свети Теоктист је био један од утемељивача палестинске традиције отшелничког монаштва. Подвизвао се с другим знаменитим пиониром пустињачке ас-

Скопља. *Задужбина краља МилуѠина*, Београд 2015, 104, 190 и слика на претходној страни; idem, *Хиландар и живопис у црквама њеѠових меѠоха – ѡримеѠ СветѠиѠ НикиѠиѠе код Скопља*, Ниш и Византија 4 (2006) 290, сл. 9. Такође, када би се прихватила могућност да је Атанасије Атонски био насликан у Богородичиној цркви и 1208/1209, то би била најстарија његова представа у зидном сликарству уопште. Међу поуздано идентификованим примерима хронолошко првенство припада лику оснивача Велике лавре из цркве Светог Јована Богослова у Верији, из средине XIII века (М. Michailidis, *Les peintures murales de l'eglise de Saint-Jean le Thologien à Veria*, in: *Actes du XVe CIѠB, II B*, AthѠens 1981, 479), а од старијих представа познате су само оне из илустрованих рукописа, cf. G. Galavaris, *The Portraits of St. Athanasius of Athos*, *Byzantine Studies / Ѡtudes byzantine* 5/1–2 (1978) 96–123; Tomekoviћ, *Saints ermites et moines*, 53, п. 206. Ипак, то и даље не значи да је веровање у постојање студеничке представе Атанасија Атонског на оригиналном слоју лишено сваког основа, cf. п. 20 infra.

¹² Dj. Sp. Radojić, *Jedna pozajmica u najstarijoj srpskoj crkvenoj pesmi (u Savinoj Službi Simeonu Nemanji)*, *Slovo* 6–8 (1957) 231–235; И. М. Ђорђевић, *Свети сѠолиѠници у српском зидном сликарству средњеѠ века*, *ЗЛУМС* 18 (1982) 45, 46–50 (= idem, *СѠудује српске средњовековне уметѠности*, 68, 69–74); Поповић, *Српски владарски гроб*, 36; Тодић, *КѠиѠиѠорска композиција*, 40.

¹³ Поповић, *Српски владарски гроб*, 37.

¹⁴ В. Р. Петковић, *МанасѠиѠ СѠудениѠа*, Београд 1924, 49; С. Петковић, *Зидно сликарство на ѡдѠручју Пећке ѡѠиѠиѠиѠије*, 1557–1614, Нови Сад 1965, 168; Николић, *КонзерѠаѠорски запис II*, 78 (сх. 2, југозападни пиластар, бр. 57); Ђурић, *Иконографска ѡохвала*, 268.

Сл. 3. Свети Теоктист
Fig. 3. St. Theoctistus

кезе – светим Јевтимијем Великим. Око пећинске цркве из времена поменуте двојице саграђен је у каснијим временима манастир Теоктист.¹⁵ У том палестинском светилишту прве године свог монашког живота (469–473) провео је и трећи великан међу подвижницима Свете земље – свети Сава Јерусалимски (Освећени).¹⁶

Последњи наведени податак прилично је знаковит за разматрање студеничке представе светог Теоктиста. Запажа се, наиме, да је његова фигура насликана у непосредној близини представе Саве Освећеног – заправо на истом пиластру, истина не на истој страни и у истој зони. Већ је то релевантан аргумент, иако само *ex silentio*, за претпоставку да је Теоктистова представа на истом месту стајала и првобитно. Мање је вероватно да је повезаност двају монашких ликова могла да буде резултат замисли сликара обновитеља и њихових саветодаваца.¹⁷ С друге стране, таква замишљао може се лако приписати архимандриту Сави. Као што је био заслужан за одабир представе Саве Јерусалимског и места на којем се она нашла, тако је студенички архимандрит могао да се постара и за то да се у близини поменутог светитеља наслика фигура његовог својеврсног претходника и оснивача манастира у којем се подвизавао неко време. У претпоставку да је фигура светог Теоктиста 1568. године насликана на основу оне из 1208/1209. снажно нас, надаље, уверава и одговарајуће програмско решење из католикона манастира Милешеве. У тој цркви, чији је тематски програм у многим појединостима такође осмислио Сава, свети Теоктист је добио веома истакнуто место. Он је приказан у виду монументалног попрсја у другој зони источног зида припрате, дакле управо изнад портрета архиепископа Саве и светог Симеона (сл. 4).¹⁸ Светитељева физиономија на студеничкој представи веома је слична оној милешевској. Исти-

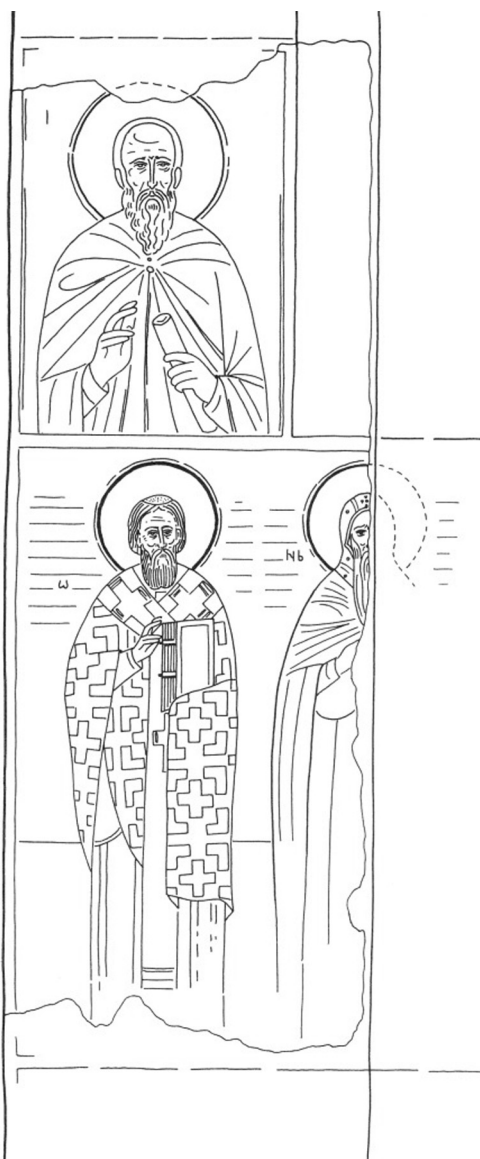
¹⁵ О преподобном Теоктисту cf. Архиепископ Сергей, *Полный месяцеслов Востока II, Святой Восток*, Москва 1876, 232–233; Ј. Поповић, *Житија светих за септембар*, Београд 1976, 71–72; Јеромонах Хризостом Столић, *Православни светљачник I*, Београд 1988, 19; о манастиру који је по њему добио име cf. Y. Hirschfeld, *The Judean desert monasteries in the Byzantine period*, New Haven – London 1992, 12, 34–36, 117–118, 121–124 et passim; J. Patrich, *Sabas, leader of Palestinian monasticism. A comparative study in Eastern Monasticism, fourth to seventh centuries*, Washington 1995, 162–163 et passim; H. Goldfus, B. Arubas, E. Alliata, *The monastery of St. Theoctistus (Deir Muqallik)*, *Liber Annuus* 45 (1995) 247–292; М. Марковић, *Прво путовање светом Сава у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009, 248–249, сл. 91 (са широм литературом).

¹⁶ Пећина у којој је боравио налазила се изван манастира, на високој литици, cf. Patrich, *Sabas*, 41–42.

¹⁷ Ово утолико мање што је палестински подвижник ретко сликан у српским храмовима после обнове Пећке патријаршије. Cf., рецимо, представу „Теоктиста Постника“ у Светој Тројици пљеваљској: С. Петковић, *Манастир Света Тројица у Пљевљима*, Пљевља 2008², 141 (бр. 27).

¹⁸ С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1963, 20; S. Tomeković, *Les saints ermites et moines dans le décor du narthex de Mileševa*, in: *Милешева у историји српског народа*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1987, 53, n. 19, fig. 1; Б. Живковић, *Милешева. Првежи фресака*, Београд 1992, 36; Tomeković, *Saints ermites et moines*, 262; Б. Цветковић, *Свети Сава и програм живописа у Милешеву: прилози истраживању*, in: *Осам векова Милешеве I*, ed. П. Влаховић et al., Манастир Милешева 2013, 314–317. Истраживачи милешевске представе светог Теоктиста нису показали занимање за његову фигуру из студеничког католикона.

Сл. 4. Милешева, свети Теоктист, архиепископ Српски Сава, свети Симеон Српски (цртеж Б. Живковића)

Fig. 4. Mileševa, St. Theocistus, archbishop Sava of Serbia, St. Simeon of Serbia (drawing by B. Živković)

на, у Немањиној задужбини палестински подвижник насликан је с нешто мање седих власи него у гробној цркви краља Владислава и светог Саве, а његова брада није коврцава. Реч је, дакако, о сасвим незнатним разликама. Њима насупрот, две фреске приближава и то што је свети Теоктист на обема приказан са затвореним ротулусом – у Милешеву га држи у левој шасти, а у Студеници придржава обема рукама. Ако се свему наведеном дода и податак да је на зидовима српских средњовековних храмова сачувано још неколико представа светог Теоктиста,¹⁹ онда се може до-

¹⁹ Светитељ је насликан у Светим апостолима у Пећкој патријаршији, на слоју сликарства из средине XIV века [Б. Тодић, *Патријарх Јоаникије – ктитор фреска у цркви св. Ајосиола у Пећи*, ЗЛУМС 16 (1980) 95; В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Корач, *Пећка патријаршија*, Београд 1991, 212], у припрати католикона Хиландара, где су, на обновљеном слоју, сачуване две његове представе [W. T. Hostetter, *In the Heart of Hilandar*, Belgrade 1998 (CD-ROM); М. Марковић, *Првобитни живопис главне манастирске цркве*, in: *Манастир Хиландар*, ed. Г. Суботић, Београд 1998, 232; N. Τούτος, Г. Φουστέρης, *Ευρετήριο της μεσαιωνικής ζωγραφικής του Αγίου Όρους. 10ος-17ος αιώνας*, Αθήνα 2010, 188–189, σχ. 5.1.5 (по. 89, 193)], а приказан је, изгледа, и у дечанском Менологу, са

ста поуздано претпоставити да је његов студенички лик приликом обнове 1568. пресликан са оригиналног слоја живописа.²⁰ Занимљиво је, у светлости такве претпоставке, то што је Сава Српски двадесетак година касније, тада већ као поглавар аутокефалне Српске цркве, можда био у прилици да се непосредније упозна с култом светог Теоктиста, на самом његовом изворшту. Постоји, наиме, могућност да је први српски архиепископ приликом свог првог ходочашћа посетио у Палестини поменути манастир Теоктист, пошто се та светиња налазила на путу између Велике лавре Саве Освећеног и Лавре светог Јевтимија, у којима је Сава засигурно боравио.²¹

***

На западној страни јужног зида западног травеја, у другој зони, изнад лика светог Алимпија Столпника, насликана је још једна монашка фигура.²² У досадашњим истраживањима тај светитељ није идентификован.²³ У питању је фронтална стојећа представа монаха који у десној руци држи крст, а левом чини молитвени гест. Одевен је у маслинасто-окерну расу, тамноплав аналав и светло-црвену мандију, а на глави има тамноплав кукул. Приказан је као човек средњих година, чија је кратка и зашиљена брада прошарана седим власима (сл. 5 и 6). Пратећи натпис, иако делимично оштећен, може се лако прочитати. На основу њега закључује се да је реч о светом Јевтимију Новом – *с(в)е(т)и(н) ѓв(т)и(с)т(и)с / нов(и)* (сл. 7).

Читање натписа само је почетни корак ка потпуној идентификацији светог монаха о коме је реч. Таквом легендом могла су у српским храмовима бити означена двојица светитеља. О томе сведоче две представе истоимених светих монаха у Менологу Пећке патријаршије, који је иста група мајстора насликала

учитељем Јевтимијем Великим (С. Кесић-Ристић, Д. Војводић, *Менолог*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 378). За остале представе светог Теоктиста у храмовима византијског света, не нарочито бројне, cf. N. Chadzidakis, *Hosios Loukas*, Athens 1997, 22 (no. 132), fig. 37; *Manuel Panselinos. From the Holy Church of the Protaton*, ed. E. Tsingaridas, Thessaloniki 2003, 36, fig. 134; В. Д. Сарабьянов, *Программа монашеских изображений в росписях собора Рождества Богородицы Снеготорского монастыря*, in: *Древнерусское искусство. Художественная жизнь Пскова и искусство поздневизантийской эпохи. К 1100-летию Пскова*, ed. М. А. Орлова, Москва 2008, 79, илл. 14, 20. Cf. и штуро упутство о светитељевом изгледу у *Ерминији Дионисија из Фурне*: М. Медић, *Стари сликарски приручници III. Ерминија о сликарским вештинама Дионисија из Фурне*, Београд 2005, 416/417 [„црне густе браде (μαυροφουντοῦνης)“].

²⁰ Наведена претпоставка – чини нам се, веома поуздана – могла би да послужи и у расправи поводом сумњи у првобитно постојање фигуре светог Атанасија Атонског (cf. n. 11 supra), насликане испод представе светог Теоктиста. Уколико је палестински подвижник био насликан на истом месту и на најстаријем слоју, то оснажује могућност да је исто тако било и с представом оснивача Велике лавре.

²¹ Марковић, *Прво путовање*, 63, n. 265.

²² Позиција фигуре поменутог монаха најбоље се види на репродукцији објављеној у: М. Чанак-Медић, Б. Тодић, *Манастир Студеница*, Нови Сад 2011, сл. 59.

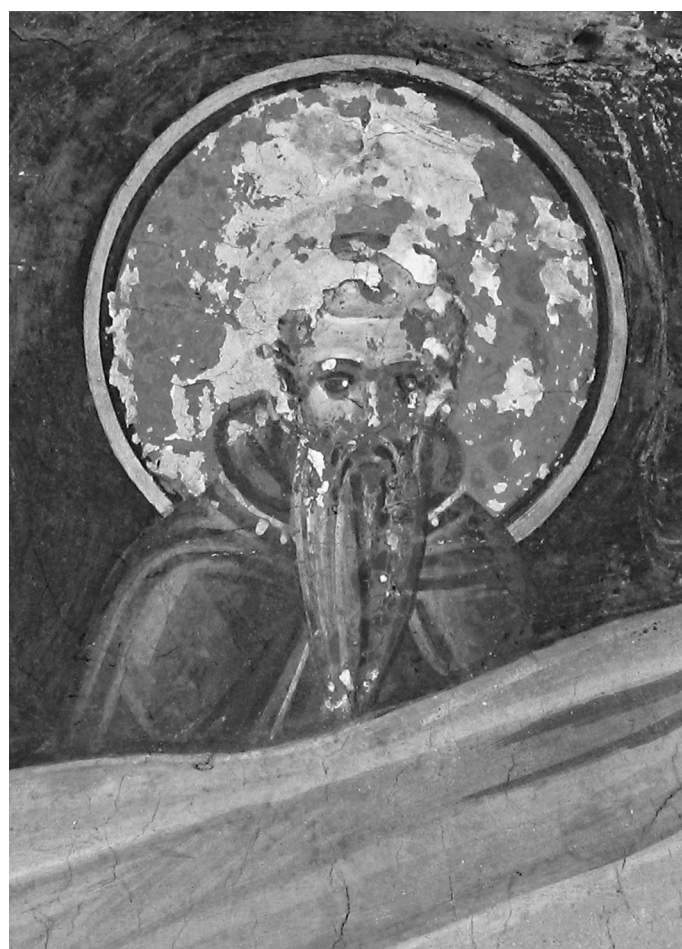
²³ Малобројни истраживачи који су обратили пажњу на ту фреску наводе да је у питању представа непознатог светитеља, cf. Петковић, *Зидно сликарство*, 167; Николић, *Конзерваторски запис II*, 75, сх. 2 (бр. 69).

Сл. 5. Свети Јевџимије Нови
Fig. 5. St. Euthymius the New

Сл. 6. Свети Јевџимије Нови, дејтаљ сл. 5.
Fig. 6. St. Euthymius the New, a detail of fig. 5.

Сл. 8. Пећка ѡаѡријаришија, Менолоѡ, свети Јевџимије
Нови Солунски

Fig. 8. Patriarchate of Peć, Menologion, St. Euthymius
the New of Thessaloniki

СТЫН ЕУТНМІЕ / НОВИ

Сл. 7. Наѡиис уз ѡредсѡаву светиѡ Јевџимија Новоѡ
(црѡеж Маријане Марковић)

Fig. 7. The inscription accompanying the image
of St. Euthymius the New (drawing by Marijana Marković)

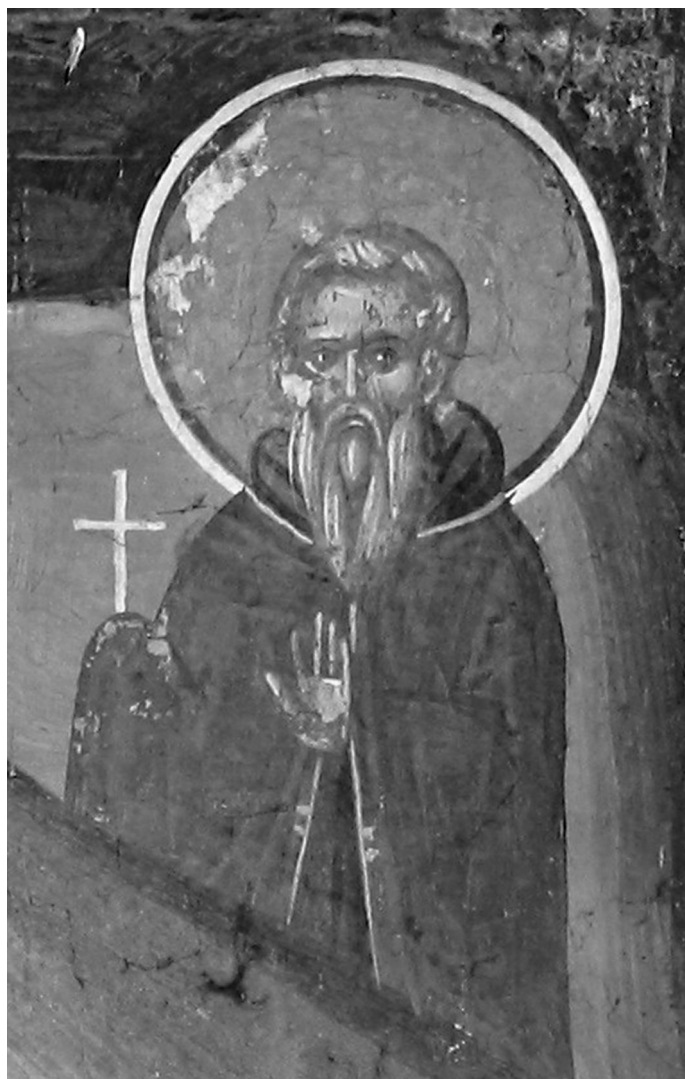
три године раније.²⁴ Први Јевџимије Нови из пећког календара насликан је у оквиру приказа светитеља чија је памјат 15. октобра.²⁵ Представљен је у попрсју, а одевен у хаљину, огртач и кукул који не покрива главу, већ је спуштен на рамена. Изгледа као проћелав средовечан човек, прилично дуге смеђе браде, про-

²⁴ За датоване сликарства пећке припрате cf. С. Петковић, *О фрескама XVI века из ѡријарише Пећке ѡаѡријаришије и њиховим сликарима*, Саопштења 16 (1984) 57–65.

²⁵ П. Мијовић, *Менолоѡ. Историјско-уметничка истраживања*, Београд 1973, 364.

ткане дебелим седим власима (сл. 8). У оквиру календарске илустрације за 4. јануар²⁶ насликан је монах који му је по физиономији доста сличан, у идентичној одећи. Међутим, тај подвижник, приказан с крстом у десној руци и левице подигнуте испред тела, има мало више косе од претходника. Уз то, она је, као и његова краћа брада, нешто беља (сл. 9).

²⁶ *Ibid.*, 368.

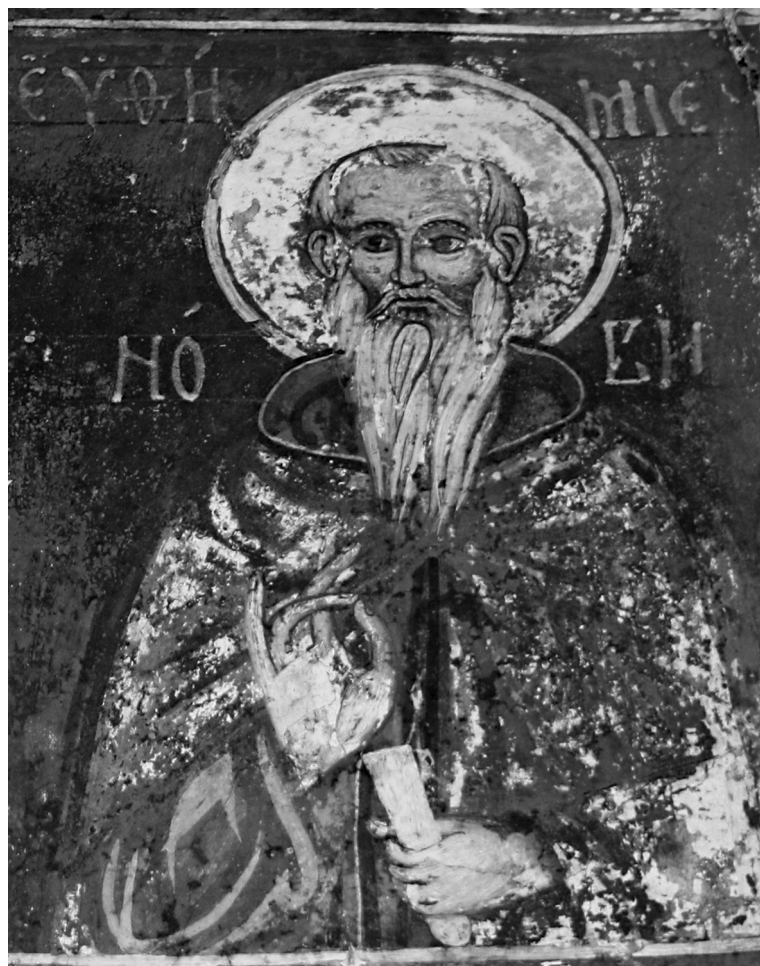
Сл. 9. Пећка иаиријаришија, Менолої, свети Јевтимије Нови Цариградски

Fig. 9. Patriarchate of Peć, Menologion, St. Euthymius the New of Constantinople

Осим у пећком календару, светитељ истог имена и епитета насликан је и у припрати цркве манастира Свете Тројице у Пљевљима (1592/1593), у највишем регистру југозападног пиластра.²⁷ Приказан је у попрсју, како десном руком благосиља, а у левој држи свитак; његова оштра коса и брада готово су сасвим беле (сл. 10). Коначно, лик светог Јевтимија Новог који се слави 15. октобра насликан је, више од века касније (1718), и у Менологу цркве Светог Николе у Пелинову. Ту је приказан као средовечан човек смеђе косе и браде, у црвеној раси, преко које носи плаву мандију (сл. 11).²⁸

²⁷ Петковић, *Манастир Света Тројица*, 141, таб. III, бр. 37, црт. бр. 4 у схемама живописа.

²⁸ П. Мијовић, *Бококојторска сликарска школа XVII-XIX вијека. I. Зограф даскал Димитрије*, Титоград 1960, 50; *idem*, *Менолої*, 378. Представа светог Јевтимија – (в)ет)и (ф)и)не – постоји и у манастиру Ломници (1607/1608). У питању је светитељ дугачке седе браде, сличне оној на лику светог Јевтимија Великог у истом храму. Cf. Љ. Шево, *Манастир Ломница*, Београд 1999, 88, 132, сл. 29, где је светитељево име погрешно прочитано. Пошто је одевен у бео фелон и држи књигу, то је свакако свештенотученик Јевтимије (26. децембар). Дионисијева ерминија о његовом лику саопштава следеће: „Свештенотученик Јевтимије, тучен говејим жилама, издахнуо после осам дана. Стар“ (Медић, *Сјари сликарски ириручници* III, 490/491). Заправо, реч је о епископу Сарда,

Сл. 10. Манастир Свете Тројице у Пљевљима, свети Јевтимије Нови Солунски

Fig. 10. Holy Trinity monastery in Pljevlja, St. Euthymius the New of Thessaloniki

Потрагу за идентитетом „светог Јевтимија Новог“ сликаног у српским храмовима најбоље је започети од поменутих менолошких ликова, будући да су уз њих сачувана и недвосмислена сведочанства у виду датума прослављања. Први светитељ из пећког Менолога и одговарајући лик из Пелинова насликани су, како је речено, у оквиру календарске илустрације за 15. октобар.²⁹ На основу тог податка лако се закључује који је свети монах у питању. Реч је о светом Јевтимију Новом „Солунском“.³⁰

Тај светитељ припада малобројној групи најстаријих по имену познатих светогорских подвижника. Јевтимије је на Атону, уз извесне прекиде, боравио између 859. и 866, као и приликом посете 898, нешто пре упокојења. На Свету гору пристигао је у достојанству великосхимника, које је стекао у киновији на витинијском Олимпу, где је провео целих петнаест година. Његов атонски монашки живот био је отшелнички – подвизавао се сâм или са сабратом Јосифом,

пострадалом 851. у прогону иконофила за време Лава V и Теофила, cf. *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. H. Delehaye, Bruxelles 1902, col. 345; *Bibliotheca hagiographica graeca* I, Bruxelles 1957³, 205; III, 27–28; *Православная энциклопедия* XVII, Москва 2008, 397–398.

²⁹ Мијовић, *Менолої*, 364, 378.

³⁰ Архиепископ Сергей, *Полный месяцеслов Востока* II, 274; Ј. Поповић, *Житија светих за октобар*, Београд 1977, 304–312; Хризостом Столић, *Православни светичник* I, 246.

Сл. 11. Црква Светиої Николе у Пелинову, Менолої, светийи Јевтимије Нови Солунски

Fig. 11. St. Nicholas in Pelinovo, Menologion, St. Euthymius the New of Thessalonik

иако је с временом стекао извештан број следбеника. Ипак, неколико година по напуштању Свете горе Јевтимије је монашке дане поново проводио у општежићу, као и раније на Олимпу. Он је обновио цркву Светог Андреје код села Перистерере, у близини Солуна, и ту је основао манастир 870/871. године, а установио је и мању монашку заједницу у месту Вростаму на Халкидици. Неколико месеци после Јевтимијевог упокојења на Острву светих (15. октобра 898) његове мошти пренете су у Солун (13. јануара 899), да би, из-

Сл. 12. Манастир Велика лавра, Менолої, светийи Јевтимије Нови Солунски (фото: Ј. Фустерис)

Fig. 12. Great Lavra, Mt. Athos, Menologion, St. Euthymius the New of Thessaloniki (photo: G. Foustieris)

гледа, потом биле похрањене у католикону манастира Светог Андреје у Перистерери.³¹

Судећи по резултатима досадашњих истраживања, Јевтимије Нови Солунски није у средњем веку

³¹ Животни и подвижнички пут светог Јевтимија Новог познат је на основу житија које је саставио његов ученик Василије, cf. *Vie et office de saint Euthyme le Jeune*, ed. L. Petit, Paris 1904. О личности Јевтимија Новог, те о карактеру аскезе коју је практиковао и њеном месту у развоју монашког живота на Атону, cf. K. Lake, *The early days of monasticism on Mount Athos*, Oxford 1909, 40–56; D. Papachryssanthou, *La Vie de saint Euthyme le Jeune et la métropole de Thessalonique à la fin du IXe et au début du Xe siècle*, REB 32 (1974) 225–245; M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Ζητήματα στρατολογίας στὸ Βυζάντιο ἢ περίπτωση τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ Νέου*, Βυζαντιακά 10 (1990) 151–158; R. Morris, *Monks and laymen in Byzantium, 843–1118*, Cambridge 1995, 169–170; M. Живојиновић, *Почеци светийорскої монаштва (од VIII до грује половине IX века)*, in: *Казивања о Светийој Гори*, Београд 1995, 14–15; *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Erste Abteilung (641–867) I*, ed. R.-J. Lilie, C. Ludwig, T. Pratsch, I. Rochow, Berlin – New York 2000, 582–582 (no. 1851); E. Patlagean, *Sainteté et pouvoir*, in: *The Byzantine saint*, ed. S. Hackel, New York 2001², 90, 103 et passim; Д. Папахрисанту, *Аѥонско монаштво. Почеци и организаѥија*, Београд 2003, 57–81; A. M. Talbot, *Holy men of Mount Athos*, in: *The monastic magnet. Roads to and from Mount Athos*, ed. R. Gothóni, G. Speake, Oxford–Bern 2008, 45–47; П. Коматина, *Први ѡмен светийорскої монаштва – 843. или 859. ѡгодина?*, in: *ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ. Зборник у часѥи Мирјане Живојиновић*, ed. Б. Миљковић, Д. Џелебѥић, Београд 2015, 27–33. О Јевтимијевој ктиторији, тетраконхосном храму Светог Андреје у Перистерери, потоњем „царском манастиру“ и метохи Велике лавре, cf. нпр. X. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Α. Κουντουρά, *Ο ναός του αγίου Ανδρέα Περιστεράς*, Κληρονομία 13 (1981) 487–508; Ch. Mavrouloulou-Tsioumi, *The painting of the ninth century in the Church of Saint Andrew 'Peristera'*, Зограф 26 (1997) 7–16; В. Коран, М. Шупут, *Архитеѥтура византијскої светийа*, Београд 2005², 107–109.

насликан ни у једном храму на подручју византијског културног круга.³² Његових представа нема превише ни у поствизантијском раздобљу, а нарочито је индикативно то што их нема ни на Светој гори. На подручју монашке заједнице чијем је настанку дао не занемарљив допринос свети Јевтимије „Млађи“ приказан је једино у манастиру чији је метох била његова задужбина у Перистерии – у Великој лаври, у оквиру Менолога у трпезарији, у другој четвртини XVI века (пресликано у XIX веку, сл. 12).³³ После 1453. Јевтимије Нови представљен је, изгледа, још једино у Менолозима молдавских манастира Сучевице³⁴ и Романа,³⁵ а приказује се, очекивано, и на руским календарским иконама – које су изузетно богате светачким ликовима³⁶ – и у руским сликарским приручницима.³⁷

Малобројност набројаних представа указује на то да култ Јевтимија Новог Солунског, иако је убрзо по његовој смрти прописно установљен – писањем житија и службе – није у потоњим вековима показао нарочиту снагу, бар судећи по његовом одјеку у уметности.³⁸ Списак представа Јевтимија Новог

³² Ниједна његова представа није поменута у студији S. Tomeković, *Les saints ermites et moines*.

³³ Τούτος, Φουστέρης, *Ευρετήριο*, 91 (δρ. 115).

³⁴ W. Milkowicz, *Zwei Fresco-Kalender in den Bukowiner Klosterkirchen Woronetz und Suczawitz aus dem 16. Jahrhundert*, Mittheilungen der K. K. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale 24 (1898) 11; E. Cincheza-Buculei, *Pictura pronaosului bisericii mănăstirii Sucevița*, Studii și Cercetări de Istoria Artă. Artă plastică, serie nouă, 3 (2013) 184 (no. 89), fig. 26, Pl. II (no. 89).

³⁵ *Ibid.*, 184, n. 64.

36 Cf. представе Јевтимија Новог на минејној икони за октобар из колекције *Дамбарџон оукс* у Вашингтону, датованој у XVI или почетак XVII века, и икони из Лавова (око 1600), са илустрацијама за целу календарску годину: M. Ross, *Catalogue of the Byzantine and early medieval antiquities in the Dumbarton Oaks collection*, Washington 1962, 109 (no. 130), pl. LXII; W. Milkowicz, *Ein nordrussischer auf Holz gemalter Kalender aus der Zeit um 1600*, Mittheilungen der K. K. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale 22 (1896) 210. На руској календарској икони за октобар која се данас чува у светогорском манастиру Светог Павла после илустрације за 14. октобар (Седам спавача из Ефеса), налази се једна оштећена фигура. То сигурно није Јевтимије Нови, већ неки архијереј, на шта упућују остаци епископске одежде. Cf. I. Tavlaakis, *Russian icons of the 17th century*, in: M. Vassilaki, I. Tavlaakis, E. Tsigaridas, *The Holy Monastery of Agiou Pavlou. The icons*, Mount Athos 1999, 141, fig. 72. Иначе, већина руских календарских икона није ваљано публикована (о њима cf. такође И. А. Шалина, *Минейные иконы 1569. года из Иосифо-Волоколамского монастыря*, in: *От Царьграда до Белого моря. Сборник статей по средновековному искусству в честь Э. С. Смирновой*, ed. М. А. Орлова, Москва 2007, 651–678). У будућности ће највероватније бити идентификовано још ликовна солунског Јевтимија Новог на тим остварењима. За ову прилику вреди скренути пажњу на неколико менолошких икона за октобар које је репродуковао Н. П. Лихачев, *Материалы для истории русского иконописания. Атлас снимков I–II*, Санкт-Петербург 1906. Недавно је објављена икона Светог Николе с новозаветним сценама и фигурама одабраних светитеља који се спомињу од септембра до марта, приписана познатом критском сликару Георгију Клондзасу и датована у последње деценије XVI века. Она је, међутим, толико пострадала да се поуздано могу препознати само поједини светитељи чија ђамџај пада у октобру. Cf. *Icons from the orthodox communities of Albania*, ed. A. Tourta, Thessaloniki 2006, 48–53 (no. 9).

³⁷ Строгановский иконописный лицевой подлинник, Москва 1869, илустрација за 15. октобар.

³⁸ По свој прилици, светитељском прослављању Јевтимија Новог Солунског није придавана посебна пажња чак ни у матич-

Солунског који смо на основу прегледа споменичке грађе за ову прилику успели да сачинимо сразмерно је кратак. Будућим истраживањима можда ће бити указано на постојање још неких ликова тог подвижника у источнохришћанској уметности. Чини се ипак да закључак о скромним думетима култа Јевтимија Новог неће бити битније измењен. У сваком случају, у светлости поменути малобројности његових представа, оне сачуване у српским храмовима добијају приличан значај. Осим на менолошким илустрацијама у Пећи и Пелинову, препознатљивим на основу датума прослављања, и у Јевтимију Новом из Тројице пјеваљске треба видети једног од пионира атонског пустињаштва. Наиме, у том храму је поред Јевтимија Новог насликан Козма Мајумски, који се слави 12. октобра, а у непосредној близини је и представа преподобног Андроника, чији је помен деветог дана истог месеца.³⁹ Дакле, као што је одавно утврђено, приликом груписања монашких попросја у припрати Тројице пјеваљске коришћен је месецослов,⁴⁰ па се може поуздано претпоставити да је своје место у другој зони живописа добила и фигура солунског светог Јевтимија Новог.

Други свети монах из Менолога у припрати Пећке патријаршије, као што је поменуто, насликан је у групи светитеља чији помен црква обележава 4. јануара. На основу тога закључује се да је у питању свети Јевтимије Нови чије су се мошти чувале у цркви Светог Мокија у Цариграду.⁴¹ У недостатку сачуваних ха-

ним областима заснивања његовог култа. Упечатљиво сведочанство о томе представља, рецимо, икона Рођења Богородичиног са солунским светитељима насликана на Светој гори у XVIII веку. Међу фигурама знаменитих светих из Солуна нема представе Јевтимија Новог. Cf. S. Kissas, *An Athonite icon depicting a Thessalonian hagiologion*, in: *Западноевропски барок и византијски свет*, ed. Д. Медакловић, Београд 1991, 199–205.

³⁹ Петковић, *Манастир Света Тројица*, 141 (бр. 34, 36, 37).
Сф. Поповић, *Житија свейх за октобар*, 184–190; 235–237; Хризостом Столић, *Православни свейтачник* I, 81, 87.

⁴⁰ Петковић, *Манастир Света Тројица*, 59.

41 Syn. CP, cols. 367–368; Архиепископ Сергей, *Полный месяцеслов Востока* II, 4; *Православная энциклопедия* XVII, 453. За убицакију цркве Светог Мокија, изграђене вероватно још у време Константина Великог, и податке о њеним архитектонским одликама cf. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, I. *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, III. *Les églises et les monastères*, Paris 1953, 367–371 (на стр. 370 о моштима Јевтимија Новог); C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople, IVe – VIIe siècles*, Paris 1985, 35, 47; L. Theis, *Where was the Church of Hagios Mokios? Remarks on some accidental findings in Istanbul*, in: *Thirtieth annual Byzantine studies conference. Abstracts of papers*, Baltimore 2004 (http://www.bsana.net/conference/archives/2004/abstracts_2004.html); A. Berger, *Mokios und Konstantin der Große. Zu den Anfängen des Märtyrerkults in Konstantinopel*, in: *ΑΝΤΙΚΗΝΣΩΡ. Τιμητικός τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου*, eds. Β. Λεονταρίτου-Καλλιόπη, Μ. Ε. Παπαγιάννη, Αθήνα 2013, 176–181; V. Marinis, *Art and ritual in the churches of Constantinople. Ninth to fifteenth centuries*, Cambridge 2014, 91, 92, 111.

У Айонском џаџерику, састављеном у руском светогорском манастиру Светог Пантелејмона (1. изд. 1864), под 4. јануаром помиње се свети Јевтимије, игуман Ватопеда, пострадао „од паписта“ са још деветнаест монаха у време Михаила VIII Палеолога, cf. *Афонский патерик или Жизнеописания святых на Святой Афонской Горе просиявших* I, Москва 1897⁷, 25; Хризостом Столић, *Православни свечаник* I, 246; Ј. Поповић, *Жићија свейших за јануар*, Београд 1972, 156. Детаљнија повест о том страдању налази се у другом тому поменутог отачника (10. окто-

гиографских састава, о тој личности, осим наведеног, не постоји ниједан поуздан податак, па чак ни онај о веку у којем је живео. Поред синаксарских сведочанстава, једине вести о култу цариградског Јевтимија Новог постоје у спису руског ходочасника Добриње Јандрејковича, потоњег архиепископа новгородског Антонија, који је мошти светог видео „недалеко од манастира Светог Мокија“. Уз то штуро саопштење, путописац доноси податке о врсти аскезе којој се светитељ подвргавао, наводећи да је Јевтимије за живота ходао окован у гвозђе.⁴²

Који је од двојице светих по имену Јевтимије Нови насликан у Богородичиној цркви у Студеници?⁴³ Пратећи натпис је, из очигледних раз-

бар), cf. *Афонский ипатьрик* II, 233–249. Ако се има у виду касно време настанка светогорског патерика, мало је вероватно да је у пећком Менологу насликан преподобномученик Јевтимије из Ватопеда. Осим тога, у светогорском патерику он није ни означен епитетом Нови.

⁴² *Книга паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония архиепископа Новгородского в 1200 году*, ed. Хр. М. Лопарев, Православный палестинский сборник 51 (1899) 26. Другим, много знаменитијим престоничким реликвијама које руски ходочасник набраја бавили су се недавно G. Majeska, *Russian pilgrims and the relics of Constantinople*, in: *Восточнохристианские реликвии*, ed. А. М. Лидов, Москва 2003, 387–396; Т. Ю. Царевская, *О царьградских реликвиях Антония Новгородского*, in: *ibid.*, 398–409.

⁴³ Ваља на овом месту скренути пажњу и на трећег Јевтимија „Новог“. Реч је о племићу који је са оцем Јованом основао грузински манастир Ивирон на Светој гори, највероватније 979–980. године, а потом и обављао дужност његовог игумана (1005–1019). Из богате литературе о тој личности cf. B. Martin-Hisard, *La Vie de Jean et Euthyme et le statut du monastère des Ibères sur l'Athos*, REB 49 (1991) 67–142; Morris, *Monks and laymen in Byzantium*, 46–47; Папахрисанту, *Айџонско монаштво*, 161–165; С. Pavlikianov, *The medieval aristocracy on Mount Athos*, Sofia 2001, 52–57; *Православная энциклопедия* XVII, 457–467 (са обимном библиографијом); Б. Крсмановић, *Значај Айџона и Охридске архиепископије у њојшици Василија II на Балкану*, ЗРВИ 49 (2012) 89–96. Јевтимије „Ивирски“ слави се 13. маја, cf. Архиепископ Сергей, *Полный месяцеслов Востока* II, 125; Ј. Поповић, *Житија свейих за мај*, Београд 1974, 359; Хризостом Столић, *Православни свейичник* I, 443. Међутим, на могућност да је Јевтимије Ивирски насликан у Студеници не треба помишљати пошто је тај свети монах у средњем веку сликан готово искључиво у задужбинама Грузина, односно у грузинским рукописним менолозима. За примере cf. А. Вольская, *Росписи средневековых трапезных Грузии*, Тбилиси 1974, таб. 71–72, 19, 21; А. Lidov, *Mural paintings of Akhtala*, Moscow 1991, 74, сх. 5 (бр. 28); Л. М. Евсеева, *Афонская книга образцов XV в. О методе работы и моделях средневекового художника*, Москва 1998, 199, 224, № 39, 64; *The ossuary of the Bachkovo monastery*, ed. E. Bakalova et al., Plovdiv 2003, 55–56, fig. 55–56; A. Eastmond, Z. Skhirtladze, *Udabno monastery in Georgia. Innovation, conservation and the reinterpretation of medieval art*, Iconographica 7 (2008) 36; Tomeković, *Saints ermites et moines*, 50; Τοῦτος, Φωστέρης, *Ευρετήριο*, 172 (бр. 181). Истина, он је насликан у спољној припрати Хиландара, међу другим угледним светогорским подвижницима [Hostetter, Jr., *In the heart of Hilandar*; В. Цамић, *Зидне слике с њочешка XIX века у хиландарском саборном храму*, Саопштења 44 (2012) 193]. Ако се, међутим, узме у обзир време настанка (1803), као и светогорски карактер сликаног програма егзонартекса, та фреска не може представљати релевантан компаративни пример за разматрање представе Јевтимија Новог у Студеници. Уосталом, на хиландарској, као ни на осталим поменутих представама, Јевтимије Ивирски није означен епитетом Нови, мада је тако, уз етноним, именован у појединим месецословима. Додуше, нема сумње у то да су Симеон и Сава били добро упознати с култовима ктитора Ивирана. Оснивачи српског Хиландара, наиме, обишли су тај грузински манастир и богато га даривали, па су у њему помињани са оснивачима, cf. Миљковић,

лога, од мале помоћи при тражењу одговора на постављено питање. С друге стране, изванослонац у расправи могла би да буде чињеница да разматрани студенички лик по физиономији одговара више Јевтимију Новом из пећке календарске илустрације за 15. октобар. Међутим, ни тим портретским сродностима, иако их свакако треба узети у обзир, не треба придавати значај неприкосновеног аргумента, пошто је у српској, па и у поствизантијској уметности уопште, иконографија Јевтимија Новог Солунског била далеко од стандардизоване – његови ликови показују међусобно прилично различите типолошке одлике. Усудили бисмо се ипак да у Јевтимију Новом из Студенице препознамо управо тог светог, иако, у недостатку конкретнијих и поузданијих доказа, на такву претпоставку упућује једино општија аргументација, то јест постојање других његових поуздано идентификованих српских представа. Осим тога, наведено гледиште могло би се заснивати и на околности да је солунски Јевтимије Нови у црквеном предању био ипак знаменитији од свог цариградског имењака, чије су ликовне представе, следствено, непоредиво малобројније.⁴⁴

Студеничка представа Јевтимија Новог (Солунског) покреће и друго важно питање: да ли је она насликана на основу фигуре тог светитеља са слоја из 1208/1209? И поред објективних потешкоћа, овом се проблему ипак вреди посветити. Ваља најпре размотрити гледиште по којем би свети Јевтимије Нови у Студеници био насликан на првобитном слоју. Прва, најопштија група аргумената који би могли да иду у прилог таквом мишљењу тиче се личности идејног творца програма. Могло би се, наиме, помишљати на то да је и ликом атонског подвижника о коме је реч архимандрит Сава „прослављао духовни и монашки лик“ свог оца. Када се размишља о овој могућности, у првом се реду ваља подсетити тога колико је пустиножителство било блиско светом Сави, а још више

Житија свейіої Саве, 75. Симеон и Сава су том приликом свакако видели и гробницу ктитора. О тим гробним обележјима cf. Θ. Ν. Παζαράς, *Οι κτητορικοί τάφοι στο καθολικό της Μονής Ιβήρων*, Βυζαντινά 26 (2006) 125–136.

Конечно, не треба заборавити ни то да постоји и један српски преподобни по имену Јевтимије. Реч је о старешини испосничке келије у Белаји, у Дечанској џусџињи, поменутом у једном запису из 1493/1494 (cf. Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска џусџиња. Скићови и келије манастира Дечана*, Београд 2011, 41). Тај светитељ би чак имао своје логично месту у програму будући да је „Јевтимије Нови“ у Студеници насликан у близини балканских анахорета Јоакима Сарандапорског и Јована Рилског (о овим ликовима cf. infra), а свему томе ишли би у прилог и неки „дечански“ детаљи у обновљеном студеничком сликарству – представе светог Стефана Дечанског и патријарха Јефрема, такође подвижника дечанске пустиње (cf. Б. Тодић, *Српски и балкански свейіишељи на фрескама XVI века у Сјудејници*, in: *Словенско средњовековно наслеђе*, ed. З. Витић, Т. Јовановић, И. Шпадијер, Београд 2001, 653–663, с литературом). Јевтимије из Белаје, међутим, као светитељ се помиње тек у верзији *Ойише сјихире српским свейіишељима* коју је издао Серафим Ристић 1850. године (cf. *Дечанска џусџиња*, 14–15), па је његово поистовећивање с Јевтимијем Новим из Студенице готово сасвим искључено.

⁴⁴ Колико смо успели да установимо, пећко попрсје Јевтимија Новог Цариградског једина је његова сачувана представа.

тога да се он пре путовања по Светој земљи управо на Светој гори најбоље упознао са овом особеном врстом аскезе.⁴⁵ Индикативно је такође што се у хагиографским списима и за Симеона Српског тврди да је био анахорета на Атону. Истина, његово се светогорско отшелништво у житијима описује сасвим уопштеном топицом.⁴⁶ Према томе, постојао би извештај основ за помисао да је Јевтимије Нови Солунски насликан у Богородичиној цркви због великог поштовања које су према атонским монашким узорима и тамошњој традицији пустињаштва изражавали Сава и Симеон.⁴⁷ Постоји, у светлости могуће Савине замисли, и један програмски разлог за уверење да је Јевтимије Нови Солунски у Немањиној задужбини био насликан и 1208/1209. Треба, наиме, подсетити на податке из *Житија Јевтимија Новог* по којима је подвижник приликом боравка у околини Солуна практиковао столпнички начин аскезе.⁴⁸ Можда би требало кроз призму те хагиографске епизоде разумети место његове представе у топографији простора – тачно изнад светог Алимпија Столпника. То би, дакле, значило да је Јевтимијева фигура у оригиналној верзији „иконографске похвале“ Симеона Немање могла да има смисао бар донекле сличан ономе који је с правом приписан ликовима светих столпника Симеона и Алимпија.⁴⁹

Уверење у то да је фигура Јевтимија Новог Солунског постојала на оригиналном слоју живописа у извесној мери могли би да поткрепе и иконографски разлози, то јест поменута чињеница да је он на календарској илустрацији у Пећи насликан као гологлав монах, а не с кукулом на глави, као у Немањиној задужбини. Будући да је иста сликарска радионица об-

нављала фреске студеничког Богородичиног храма и осликала пећку припрату, поменута разлика могла би да има одређен значај. Да су обнове живописа Немањине задужбине насликали светог Јевтимија Новог преко неке оштећене или уништене фреске, односно сачуване представе неког другог светитеља, не водећи рачуна о њој – атонски подвижник би, разложно је помислити, био представљен на начин на који су то сликари учинили у Пећи три године раније, дакле непокривене главе. Назначена иконографска разлика, међутим, у великој мери губи на важности када се зна да су у Студеници и пећкој припрати исти светитељи каткад сликани на различит начин.⁵⁰ Другим речима, лако се могло десити да чланови пећке зографске радионице прикажу гологлавог Јевтимија Новог у пећком календару, а да истог светог у западном храму студеничке саборне цркве насликају, преко неке уништене фреске из XIII века, у другачијем иконографском виду.⁵¹

Из последње набројане групе аргумената наслућује се да има смисла размотрити могућност да је избор тако ретко сликаног светитеља био условљен вољом сликара који су у XVI веку обнављали живопис Богородичине цркве, односно жељом њихових саветодаваца, при чему такву одлуку није одредила већ постојећа представа. Ка оваквом становишту упућују и неки још озбиљнији разлози. Довољно је, рецимо, подсетити на то да је у припрати Пећке патријаршије насликан читав низ ретко приказиваних светих монаха па да се поверује у могућност да је и Јевтимије Нови Солунски у Студеници насликан први пут 1568, приликом обнове у време игумана Симеона.⁵² Осим пећких представа, и један подвижнички лик из саме Богородичине цркве показује колико је таква претпоставка близу извесности.

На северном зиду поткуполног простора, поред представа светог Јефрема Сирина и Павла Тивејског, налази се фигура монаха с кукулом (сл. 13).⁵³ Тек де-

⁴⁵ Д. Поповић, *Пустинијожићелство светог Саве Српског*, in: *Култи светих на Балкану II*, ed. М. Детелић, Крагујевац 2002, 61–85; eadem, *Монах – људина*, in: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, ed. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 556–557.

⁴⁶ Поповић, *О настанку култи светог Симеона*, 57, са упућивањем на изворе.

⁴⁷ Уз то, ваља поменути још један податак из житија светог Јевтимија Новог, веома занимљив. Не би требало пренебрегнути чињеницу да су чланови породице светог Јевтимија Новог следили његов пут у монаштво. Мушки чланови постали су, тврди се у житију, монаси манастира Светог Андреје у Перистерии, а женски су основали свој мали манастир. Cf. *Vie et office de saint Euthyme le Jeune*, 48.11–15; Папахрисанту, *Атонско монаштво*, 80. Наведени подаци буде асоцијацију на ситуацију у Немањиној породици, односно податак из Савиног *Житија светог Симеона* о томе да је супруга Симеона Немање Ана Анастасија монашки живот проводила у Богородичином манастиру у Расу (cf. *Свети Сава. Сабрана дела*, 165).

⁴⁸ *Vie et office de saint Euthyme le Jeune*, 34.10, 48.22–23; Папахрисанту, *Атонско монаштво*, 65, п. 160, 68.

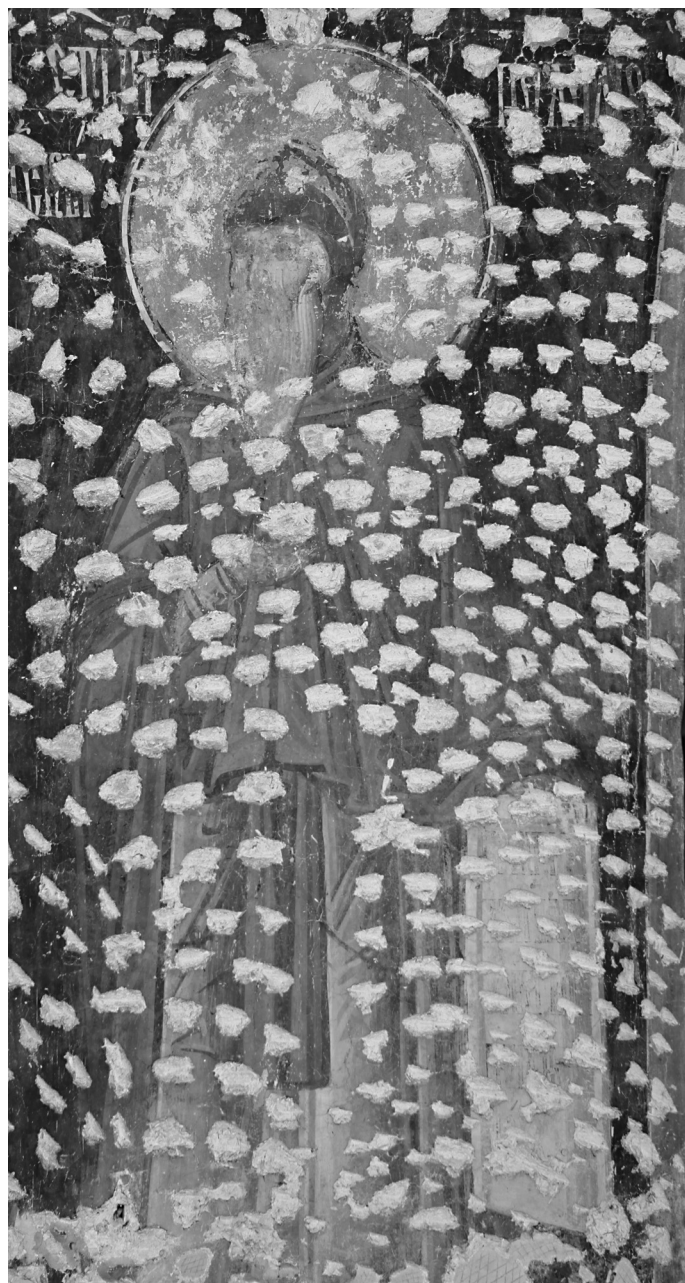
⁴⁹ Наведену претпоставку, наравно, умногоме онемогућује чињеница да Јевтимије Нови Солунски није приказан ни у једном византијском или српском храму осликаном за време средњовековне државности. Ваља се, међутим, на овом месту подсетити ликов светих Бориса и Глеба из Милешева (И. М. Ђорђевић, *Представе светих Бориса и Глеба у Милешеву и српско-руске везе прве половине XIII столећа*, in: idem, *Студије српске средњовековне уметности*, 101–113) – подједнако изузетних представа и за српске и за византијске храмове, сликаних дотада само у руским споменицима – па да изречено тумачење ипак добије извештај ослонаца.

⁵⁰ Довољно је овде указати на веома речит пример – представу светог Паладија пустињака. Cf. *infra*.

⁵¹ Чак и када би се поверовало у могућност да је првобитно постојала, фигура Јевтимија Новог засигурно је претрпела извесне измене 1568. Веома је вероватно да су обнове живописа насликали крст у рукама Јевтимија Новог пошто тај атрибут није сликан на представама монаха у наосу студеничког католикона (cf. п. 6), а појављује се на онима у припрати, први пут насликаним 1568. године (Георгије Кратовац, Јован Каливит, Алексије Божији Човек; о овим фигурама cf. *infra*). Истина, мученички крстови често су сликани у рукама монаха и у византијској уметности. Појава тог иконографског детаља заснована је на доживљају аскета као „мученика духа“. Cf. нарочито Ј. Радвановић, *Монаштво и мучеништво у сликарству манастира Хиландара и Пећке патријаршије*, in: idem, *Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века*, Београд 1988, 79–82; В. Д. Сарабьянов, *Монашеска тема во фресках собора Рождества Богородицы Антониева монастыря в Новгороде*, in: *Византийский мир: искусство Константинополя и национальные традиции. К 2000-летию христианства. Памяти О. И. Поддубедовой (1912–1999)*, ed. М. А. Орлова, Москва 2005, 329–331 (с примерима и литературом).

⁵² Монашке фигуре у пећкој припрати нису посебно истраживане. За њихов списак cf. Петковић, *Зидно сликарство*, 162.

⁵³ Николић, *Конзервативски запис II*, 76 (бр. 25–27).

Сл. 13. Свейџи Паладије
Fig. 13. St. Palladius

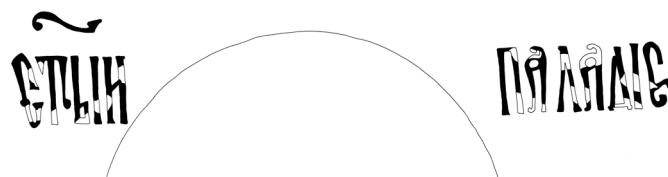
линично оштећен натпис сведочи о томе да није у питању славни египатски аскетски свети Пахомије, како је раније сматрано,⁵⁴ већ свети Паладије, анахорета из околине Антиохије (†309; помен 28. јануара)⁵⁵ – с(в)е тын / паладије (сл. 14).

Попут Јевтимија Новог, и свети Паладије сасвим је ретко приказиван у уметности византијског света. Једина нама позната његова представа у монументалном сликарству сачувана је на зиду католикона манастира Кастелиона, задужбине светог Саве Освећеног у Јудејској пустињи, осликаног у VII–VIII веку. Поменута представа, само једна од многобројних монашких фигура у храму, поуздано је могла бити идентификована на основу пратећег натписа.⁵⁶ С друге стране, у исцрпној и поузданој студији Светлане Томековић о светим монасима у византијском монументалном жи-

⁵⁴ *Ibid.*, 76 (6p. 25).

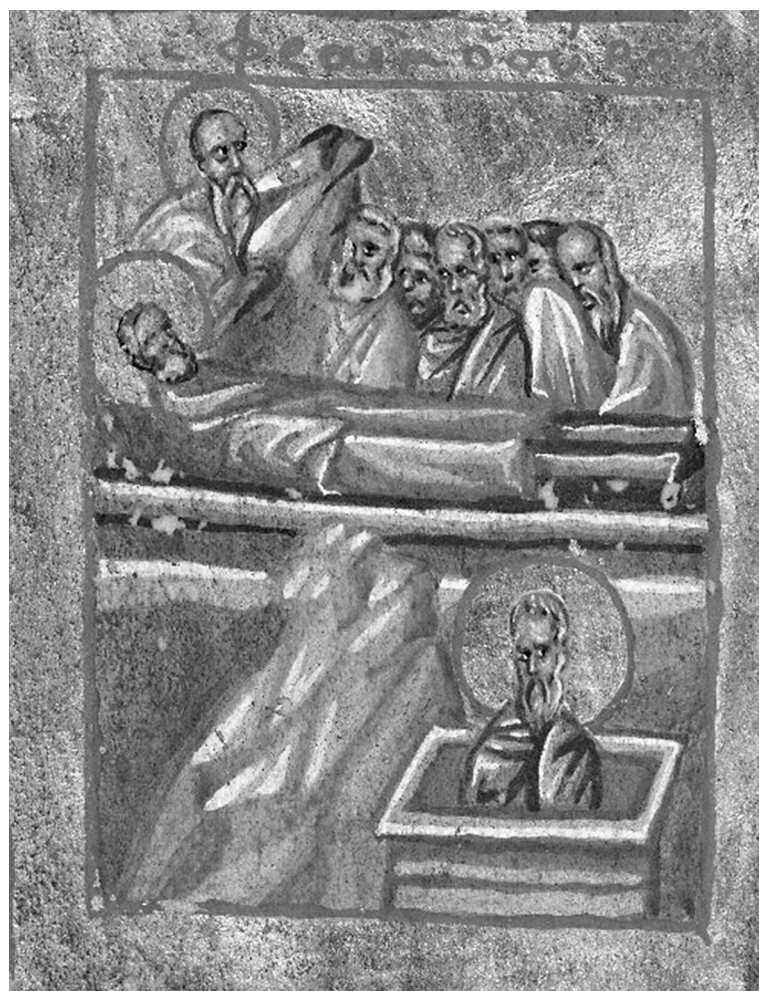
⁵⁵ Syn. CP, col. 429; BHG II, 164.

⁵⁶ Patrīch, *Sabas*, 143; Марковић, *Прво јуџовање*, 245.

Сл. 14. Наййис уз лик свейої Паладија (црїеж Маријане Марковић)

Fig. 14. The inscription accompanying the image of St. Palladius (drawing by Marijana Marković)

Сл. 15. Менолої десйойїа Димийрија Палеолоїа,
Бодлијанска библиотјека, Оксфорд, MS Gr. th. f. 1

Fig. 15. Menologion of Despotes Demetrios, Bodleian library, Oxford, MS Gr. th. f. 1, fol. 26v, The Dormition of St. Ephraim the Syrian and St. Palladius (?)

вопису није наведена ниједна представа светог Паладија.⁵⁷ Оне се не помињу ни у сачуваним сликарским приручницима, а чак су и у рукописним календарима сликане само изузетно. Само је у *Менолоју* из Бодлијанске библиотеке у Оксфорду, илустрованом средином XIV века, свети Паладије, изгледа, приказан у оквиру илустрације за 28. јануар. Његово несигнирано попрсје смештено је испод сцене Успења светог Јефрема Сирина (сл. 15).⁵⁸ Када је о поствизантијској уметности

⁵⁷ Tomeković, *Saints ermites et moines*.

⁵⁸ I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften. Oxford Bodleian library II*, Stuttgart 1978, 15, abb. 48/1 (у недостатку светитељевог имена, идентификацију прати знак питања).

Сл. 16. Пећка ѡаѡријаршија, ѡријарѡа, свейи Паладије
Fig. 16. Patriarchate of Peć, narthex, St. Palladius

реч, занимљиво је што постоји неколико Паладијевих представа у молдавским храмовима осликаним у XVI веку – у манастирима Хумору,⁵⁹ Балинешти⁶⁰ и Светом Илији.⁶¹ Примери из српских цркава, као и када су у питању ликовне представе Јевтимија Новог, доприносе употпуњавању „каталога“ малобројних сачуваних ликовна светог Паладија. Осим у Студеници, он је насликан и у припрати Пећке патријаршије, у зони попрсја на северном зиду, где га је неки од сликара из пећке зографске дружине приказао као много млађег монаха и без кукула на глави (сл. 16).⁶² Та фреска, по себи се разуме, има велики значај за разумевање појаве лика антиохијског аскете у Студеници, али је у том погледу још важнија илустрација из поменутог оксфордског *Менолоја*. Мотиви за сликање Паладијевих представа у том рукопису и на северном зиду студеничког поткуполног простора били су, чини се, подударни, то јест засновани на календару. Наиме, свети Паладије се

⁵⁹ E. Cincheza-Buculei, *Pictura pronaosului bisericii mănăstirii Humor*, Studii și cercetări de istoria artei. Artă plastică, serie nouă, 4 (2014) 193 (no. 100), fig. 43.

⁶⁰ I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, *Nouvelles recherches. Etudes iconographique*, Paris 1929, 15.

⁶¹ *Ibid.*, 40.

⁶² Петковић, *Зидно сликарство*, 162, где је светитељ погрешно наведен као „Пеладије“.

Сл. 17. Свейи Јован Рилски
Fig. 17. St. John of Rila

празнује истог дана кад и свети Јефрем Сирин,⁶³ који је у Студеници приказан, како је поменуто, у његовој непосредној близини. Будући да две представе дели само фигура Павла Тивејског, могло би се претпоставити да су обновиоци сликарства из 1568. године имали пред собом оштећену светитељску фигуру, вероватно неког монаха кога нису могли да идентификују, па су се послужили месецословом узимајући у обзир представу Јефрема Сирина као својеврстан програмски репер.⁶⁴ На тај начин „реконструисали“ су првобитну фреску сликајући светитеља чија је појава у живопису православних храмова права реткост. Данас, наравно, не можемо поуздано знати који је светитељ био насликан на месту светог Паладија на оригиналном слоју.

Из разматрања фреске с ликом светог Паладија произлазе нове могуће претпоставке о представи Јевтимија Новог. Уколико је приликом осликавања храма на основу црквеног календара програм северног зида поткуполног простора „допуњен“ фигуrom поменутог анахорете из Сирије, на тај начин могла би се објаснити и појава представе светогорског подвижника изнад ктиторске композиције. Наиме, извесно је да је програм западног травеја баш у непосредној близини Јевтимијеве фигуре претрпео битне измене. У прозору јужног зида данас се налазе попрсне представе Јована

⁶³ Syn. CP, cols. 429–430; Архиепископ Сергей, *Полный месяцеслов Востока* II, 24; Поповић, *Житија свейих за јануар*, 827; Хризостом Столић, *Православни свейачник* I, 280–281.

⁶⁴ То је утолико вероватније што је и помен Павла Тивејског (15. јануар) сасвим близак њиховим, cf. Syn. CP, cols. 393–394; Архиепископ Сергей, *Полный месяцеслов Востока* II, 14; Поповић, *Житија свейих за јануар*, 475–480; Хризостом Столић, *Православни свейачник* I, 261.

Сл. 18. Грачаница, Свети Јован Рилски (фото: Покрајински завод за заштитиу сџоменика кулџуре Косова и Метџохије)

Fig. 18. Gračanica, St. John of Rila (photo: Regional Institute for the protection of monuments of Kosovo and Metochia)

Рилског и Јоакима Сарандапорског.⁶⁵ Име бугарског подвижника делимично је оштећено – с(вѣ)ты | ѿ(а)нѣ / рнѣ(скн) – а од легенде уз лик осоговског светитеља сачувао се само део епитета – сара(нда)|пор(ѣ)|скн).⁶⁶ Јован Рилски приказан је као старији човек кратке косе и браде прошаране кратким и дебелим седим власима (сл. 17). Представа по томе одговара појединим средњовековним ликовима тог бугарског аскете,

⁶⁵ Петковић, *Зидно сликарство*, 167; Ц. Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија. Од IX–XVIII век*, Скопје 1983, 174; Ђурић, *Иконографска њохвала*, 268. Сф. Николић, *Конзерваторски запис II*, 75, сх. 2 (бр. 63–64), где се, заиста без икаквог основа, помишља да је уместо Јоакима Сарандапорског насликан „Свети Сава (Псковски?)“.

⁶⁶ Легенде уз ликове двојице балканских монаха већ је објавио В. Ј. Ђурић, *Иконографска њохвала*, 268. Том приликом су, међутим, од епитета Јоакима Сарандапорског прочитана само четири почетна слова (сара...), а име Јована Рилског дато је у облику који не одговара данашњем степену оштећености: сѣѣн ѿ рнѣ(ѣ)скн.

попут оног на познатој икони из Рилског манастира, насликаној у XIV веку,⁶⁷ али и потоњим примерима у српској уметности XVI и XVII века. Сличне су јој, тако, портретске особености Јована Рилског и на двема фрескама у припрати Пећке патријаршије⁶⁸ и на фресци у егзонартексу Грачанице (сл. 18)⁶⁹ – премда је у тим храмовима светитељ насликан као човек блажег израза лица и мекше моделоване седе браде.⁷⁰ На представи у католикону славонског манастира Ораховице брада му је мало дужа,⁷¹ као и на једној хиландарској икони из XVII века,⁷² док је његово попрсје у нартексу Тројице пљеваљске⁷³ доста необично – приказан је као старији човек изразито високог чела, седе косе зачешљане иза ушију и густе, валовите и прилично дуге браде (сл. 19). Јоаким Осоговски је у Студеници насликан с веома кратком проседом брадом (сл. 20), што у основи одговара његовим портретским обележјима на средњовековним представама,⁷⁴ али није „речиси ќелав“,⁷⁵ већ има много више косе на челу, сасвим слично као и у нартексу Патријаршије.⁷⁶ У припрати манастира Свете Тројице у Пљевљима приказан је с високим челом и једним праменом косе

⁶⁷ *Byzantium: faith and power (1261–1557)*, ed. H. C. Evans. New York – New Haven – London 2004, 194–195 (no. 114). О светитељевој иконографији, у средњем веку не сасвим стандардизованој, сф. Е. Бакалова, *Към интерпретацията на най-ранния житиен циклъ за Иван Рилски в изобразителното изкуство*, Кирило-Методиевски студии 3 (1986) 146–153; P. Lecaque, *Représentations de Saint Jean de Rila dans les peintures de la Tour de Hrel'o au Monastère de Rila (XIVe siècle)*, *Revue des Études Slaves* 60/2 (1988) 513–517; Б. Пенкова, *Образът на св. Йоан Рилски в Боянската църква*, *Старобългарска литература* 39–40 (2009) 163–183; eadem, *Св. Йоан Рилски в Боянската църква – иконография и археология*, *Проблеми на изкуството* 2 (2011) 28–31; Tomeković, *Saints ermites et moines*, 53.

⁶⁸ Реч је о стојећој фигури у првој зони (Петковић, *Зидно сликарство*, 162; Грозданов, *Портрети на светителите*, 172; Ђурић, Ђирковић, Коран, *Пећка патријаршија*, 263) и попрсју у оквиру Менолога (Мијовић, *Менолог*, 364).

⁶⁹ Б. Тодић, *Грачаница. Сликарство*, Приштина 1999², 249; Б. Живковић, *Грачаница. Црпјежи фресака*, Београд 1989, XII/Б. Фреске Јоакима Сарандапорског, Јована Рилског, Прохора Пчињског и Гаврила Лесновског скинуте су са зида приликом конзерваторских радова на спољној припрати грачаничког католикона. Данас се налазе у ризници манастира. Захваљујемо и на овај начин професору Браниславу Тодићу, који нам је несребично уступио своје теренске снимке и детаљно нас информисао о поменутих фрескама и њиховој судбини.

⁷⁰ У припрати Благовештења кабларског (1633) Јован Рилски је с Прохором Пчињским и Јоакимом Сарандапорским насликан у медаљонима у другој зони јужног зида. Његово лице је веома пострададо, па се о физиономији не може поуздано судити. Чини се ипак да је и у поменутом храму бугарски анахорета био насликан с кратком и седом косом и брадом (наведено на основу теренских истраживања). За позицију представе сф. Д. Рајић, М. Тимотијевић, *Манастир Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак–Београд 2012², 273.

⁷¹ Р. Грујић, *Сѣшарине манастира Ораховице у Славонији*, *Старинар* 14 (1939) 33, сл. 11; Грозданов, *Портрети на светителите*, 177; А. Кучековић, *Лоза српских владара и архиепископска у цркви манастира Ораховице у Славонији*, *ЗНМ* 18/2 (2007) 100, 111, сл. 11.

⁷² С. Петковић, *Иконе манастира Хиландара*, Манастир Хиландар 1997, 48, сл. 148.

⁷³ Петковић, *Манастир Света Тројица*, 143 (бр. 24); Грозданов, *Портрети на светителите*, 177.

⁷⁴ Грозданов, *Портрети на светителите*, 160, 162–163, 166–170, сл. 52–54; И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власице у доба Немањина*, Београд 1994, 174, сл. 74; С. Габелић, *Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998, 129, сл. 55.

⁷⁵ Грозданов, *Портрети на светителите*, 166.

⁷⁶ Сф. п. 68.

Сл. 19. Манастир Свѣѣа Троица у Пљевљима, свейи Јован Рилски

Fig. 19. Holy Trinity monastery in Pljevlja, St. John of Rila

на њему, али је готово сасвим сед.⁷⁷ С високим челом и кратком седом брадом светитељ је насликан и у Благовештењу кабларском,⁷⁸ док је у Ораховици његова брада видно тамнија, а коса му је гушћа.⁷⁹

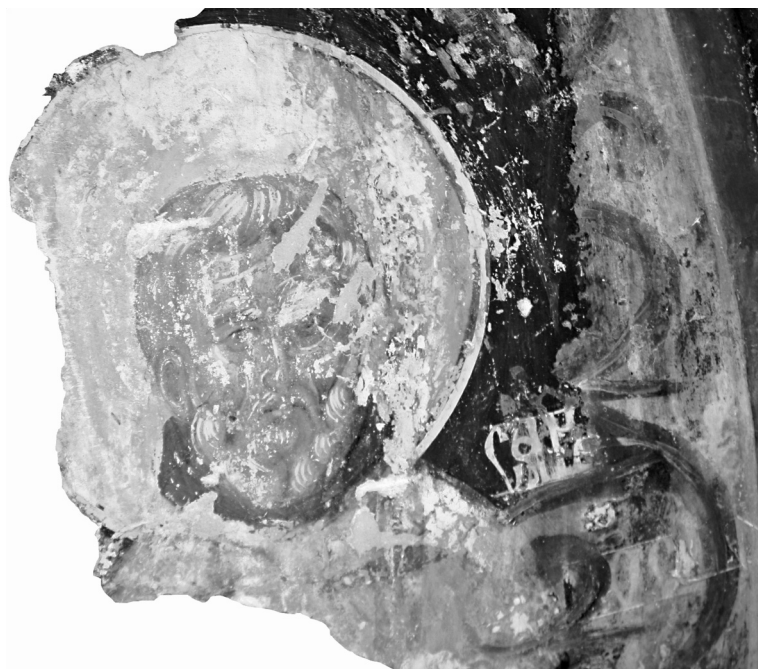
Са сигурношћу се сме тврдити да ликови Јована Рилског и Јоакима Сарандапорског нису постојали на првобитном слоју сликарства у Студеници, пошто култ поменуте двојице почетком XIII века није био раширен у српским земљама. Разлоге за њихово представљање приликом обнове живописа треба тражити у актуелној црквено-политичкој идеологији Пећке патријаршије, која је неговала култове локалних подвижника истичући и на тај начин свој помесни идентитет и самосвојност.⁸⁰ Пошто су, дакле, ликови о којима је реч у Немањиној задужбини први

⁷⁷ Грозданов, *Портрети на свейишелиише*, 177; Петковић, *Манастир Свѣѣа Троица*, 140 (бр. 9), сл. 32.

⁷⁸ Према теренским истраживањима. Као и када је реч о представи Јована Рилског, лице осоговског светитеља прилично је оштећено. За позицију представе cf. Рајић, Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, 273.

⁷⁹ Грујић, *Старине манастира Ораховице*, 33, сл. 11; Грозданов, *Портрети на свейишелиише*, 177; Кучековић, *Лоза српских владара*, 100, 111. На поменутој фресци у Грачаници (cf. п. 69) лице осоговског подвижника је уништено.

⁸⁰ Петковић, *Зидно сликарство*, 167; Тодић, *Српски и балкански свейишелии*, 653–663. У наведеним радовима претпостављено је, чини се с добрим разлозима, да су у супротном прозору студеничког западног травеја, где је данас живопис уништен,

Сл. 20. Свейи Јоаким Сарандапорски

Fig. 20. St. Ioakim of Sarandapor

пут насликани 1568, то је могло лако да се деси и са оближњом фигуром Јевтимија Новог. Таква помисао намеће се утолико више што је његов помен (15. октобар) прилично близак памјати Преноса моштију светог Јована Рилског у Трново (19. октобар) – главном датуму помена бугарског светитеља у српској односно јужнословенској богослужбеној рукописној традицији.⁸¹ Могуће је, другачије речено, да су, у потрази за ликом светитеља кога ће насликати у близини представе Јована Рилског, обновитељи користили календар, па су фигуром Јевтимија Новог допунили програм виших зона јужног зида западног травеја, као што су то учинили и сликајући Паладија пустињака на северном зиду поткуполног простора.⁸²

били насликани и Гаврило Лесновски и Прохор Пчињски, који се најчешће сликају уз Јована Рилског и Јоакима Сарандапорског.

⁸¹ О том календарском датуму, као и о култу Јована Рилског у Срба уопште, cf. V. Mošin, *Slavenska redakcija Prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII.–XIII. vijeka*, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije* 2 (1959) 42; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 20–25; Поповић, *Житија свейих за октобар*, 413; Ђ. Трифуновић, *Србска средновековна „слава“ на балкански и јужнословенски светици*, *Старобългарска литература* 14 (1983) 88, 89; Д. Е. Стефановић, *Прилози проучавању месецослова XIII и XIV века*, *Јужнословенски филолог* 45 (1989) 145, 146–147; idem, *О њименима словенских ѡразника у месецословима ѡсалиири с ѡследовањем Библиотѣке Маѣице срѣске*, in: *Тирилске рукописне књѣѣ Библиотѣке Маѣице срѣске. IV. Псалиири*, ed. В. Јерковић, Нови Сад 1993, 172, 189; Г. Петков, *Буѣарска ѡролошка житија у срѣским рукописима сѣиховноѣ ѡролоѣ*, in: *Словенско средњовековно наслеђе*, 393–399; Ђ. Трифуновић, *„Слава“ са ѡименима јужнословенских и балканских свейѣа*, *Старобългарска литература* 33/34 (2005) 106; Р. Станкова, *Култѣт кѣм св. Иван Рилски в срѣбската книжнина от XIII–XV в.*, *Црквене студије* 6 (2009) 193–201; eadem, *Култ и химнография. Служби за местни јужнословенски и балкански светици в рѣкописи от XIII–XV в.*, *София* 2012 (нама недоступно). За срѣску службу на Успење Јована Рилског (18. август) cf. Т. Суботин-Голубовић, *Служба св. Ивану Рилском у срѣском рукописном наслеђу*, *Прилози за књѣжевност, језик, историју и фолклор* 68–69/1–4 (2002–2003) 135–145.

⁸² Наведено гледиште оснажује пример из Свете Троице у Пљевљима. Ту су, управо на основу месецослова, представе Јо-

Сл. 21. Свети Јефросин Повар
Fig. 21. St. Euphrosynus the Cook

Закључујући овај подужи осврт на представу Јевтимија Новог у Студеници и проблеме које она покреће – занимљиве и подстицајне, али исувише сложене и богате недоумицама и противуречностима – не можемо с потпуном сигурношћу утврдити чак ни о ком је светом монаху реч, иако су, чини се, речитији чиниоци који наводе на то да се у њему препозна Јевтимије Нови Солунски. Уколико је у питању представа тог светитеља, она је и у оквиру првобитног иконографског програма могла да буде насликана у другој зони живописа јужног зида западног травеја. Још је вероватније, међутим, да се на том месту нашла тек приликом обнове сликарства у XVI веку. Дакле, из разматрања фигуре о којој је реч произлази као сасвим поуздан једино закључак да је у иконографски

вана Рилског и Андреје „у Криси“ (17. октобар) насликане тачно наспрам попрсја Козме Мајумског и Јевтимија Новог Солунског. Cf. Петковић, *Манастир Света Тројица*, 140 (бр. 36–37), 143 (бр. 23–24); Д. Павловић, *Кули и иконографија двојице светих Андреја са Криста*, ЗРВИ 49 (2012) 229, сл. 6.

програм Богородичине цркве у Студеници 1568. била уврштена и фигура „светог Јевтимија Новог.“

*

Фигура насликана поред светог Јевтимија Новог, на источној страни лунете јужног зида западног травеја, такође потиче из 1568. То је представа светог Јефросина Повара – с(в)етин / ефросин(ъ) повар(ъ). –⁸³ Тај палестински Божији угодник приказан је као голобрад и босоног младић, косе зачешљане иза ушију и руку подигнутих уз груди, при чему у левој држи грану са три јабуке. Одевен је у сиву хаљину која сеже до испод колена, с рукавима до испод лаката, док преко расе носи тамноплав аналав (сл. 21).⁸⁴ У вези са описаним светачким ликом, срећом, не постоје, као поводом суседне фигуре, нејасноће око идентитета. Две представе, међутим, деле исти стратегијски проблем. Када се са тог становишта приступи фигури светог Јефросина, онда се намеће неколико околности које воде ка закључку да је њена појава плод замисли обнове из 1568. Најважнија је, свакако, чињеница да је најстарија српска представа тог светитеља настала тек почетком XIV века. У питању је сасвим недавно препознато попрсје Јефросина Повара у лунети изнад северних врата параклиса Светог Стефана у католикону Жиче.⁸⁵ Не може се поуздано знати да ли је жичка представа поновљена са оригиналног слоја живописа, оног из времена архиепископа Саве. Ако би било тако, онда би се с много више поузданости могло расправљати о могућности да је студеничка представа јуродивог светитеља о коме је реч постојала на првом слоју фресака.⁸⁶ Таква помисао могла би се, истина, правдати чињеницом да је лик Јефросина Повара уврштен у програме живописа двеју цркава у византијској Македонији, неколико деценија старијих од сликарства студеничког саборног храма – Светих врача у Касторији (око 1180)⁸⁷ и Светог Ђорђа у Курбинову (1191).⁸⁸ Претпоставка о веродостојности обнове његовог лика у студеничком наосу, међутим, не би се смела заснивати само на постојању тих аналогја, ма колико вредних. Не може се нипошто искључити могућност да је он доспео на зид

⁸³ Николић, *Конзерваторски запис II*, 78 (сх. 5, југозападни пиластар, бр. 60); Ђурић, *Иконографска њихвала*, 268.

⁸⁴ О култу и иконографији светог Јефросина Повара cf. Д. Павловић, *Представе Алексија Божијег човека, светог Јована Каливишта и светог Јефросина Повара у византијском и поствизантијском зидном сликарству*, ЗНМ 21/2 (2014) 66–70 et passim, с најпотпунијим прегледом сачуваних представа светитеља и истражно наведеном старијом литературом.

⁸⁵ М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014, 295–296, 504 (бр. 20) (Д. Војводић).

⁸⁶ Cf. Павловић, *Представе*, 68, где се на основу жичког примера допушта могућност да је Јефросин Повар био и првобитно насликан у Студеници и Морачу (за Морачу cf. n. 91 infra). На исту претпоставку, из другачијих разлога, опрезно помишља и В. Милановић, *Светачки лик у конијексту, један нерасветљени пример из ексонартекса цркве у манастиру Трескавац*, in: *Византијски свет на Балкану II*, ed. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 471.

⁸⁷ Ст. Πελεκανίδης, Μ. Χατζηδάκης, *Καστορία, Αθήνα* 1984, 25 (бр. 110) (фреска је уништена).

⁸⁸ L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle I–II*, Bruxelles 1975, 264–265, sch. 4 (no. 95); Ц. Грозданов, *Курбиново и групи студији на фрескоживописот во Преспа*, Скопје 2006, сл. на. стр. 168.

Немањине задужбине тек приликом обнове живописа. На опрез обавезује околност да је после обнове Пећке патријаршије свети Јефросин насликан у неколико српских споменика – у спољној припрати Грачанице,⁸⁹ ђаконикону Никољца,⁹⁰ припрати Мораче⁹¹ и трпезарији Хиландара.⁹² Дакле, лако је замисливо да су обновитељи зидног сликарства Богородичине цркве у Студеници насликали светог Јефросина преко неке уништене или веома пострадале фигуре зато што је у њиховом, пост-византијском времену сликање тог светог било већ сасвим уобичајено.

Насупрот наведеном гледишту, треба указати на то да би, посматрана у ширем програмско-идејном контексту, представа Јефросина Повара из 1208/1209. године одговарала позицији на којој је насликана 1568. При томе ваља имати у виду симболички значај светитељевог атрибута – гранчице са три јабуке, рајским плодовима који се помињу у житију јуродивог као алузија на његов боравак у рајском насељу.⁹³ Таква наглашено сотириолошко-есхатолошка иконографска асоцијација приличила би месту изнад надгробне представе Симеона Немање, односно поред представе Мироносица на гробу Христовом над њом,⁹⁴ утолико пре што је „ботаничка“ топица коришћена и при грађењу светитељског лика оснивача династије Немањића.⁹⁵ Иако таквом решењу, изузев можда једног примера, нема трага у сликаним програмима око потоњих српских ктиторских композиција,⁹⁶ чини се да ипак не треба одустати од

⁸⁹ Тодић, *Грачаница*, 247, 250.

⁹⁰ Петковић, *Зидно сликарство*, 182.

⁹¹ Idem, *Морача*, Манастир Морача 2002², 248; В. Милановић, *О првобитном програму зидног сликарства у припрати Богородичине цркве у Морачи*, in: *Манастир Морача*, ed. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 173–174, сл. 9. У Морачи је Јефросин забуну лишен препознатљивих иконографских обележја и атрибута. Заправо, с физиономијом тог светитеља и гранчицом са рајским плодовима насликан је Јефрем Сирин, чија се представа налази на истом зиду. Не треба искључити могућност да је Јефросин Повар у Морачи био насликан и на првобитном слоју сликарства.

⁹² З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, Сарајево 1977, 258. За друге поствизантијске примере cf. Павловић, *Представе*, 67–68.

⁹³ О том иконографском детаљу на светитељевим представама cf. Милановић, *Светљачки лик у контексту*, 464, 465, 466; Tomeković, *Saints ermites et moines*, 33; Павловић, *Представе*, 66.

⁹⁴ Могућност таквог тумачења већ је наговештена, cf. Милановић, *Светљачки лик у контексту*, 471.

⁹⁵ У *Служби свјетом Симеону Сава* пише: „Као многоплодна лоза грозд процвета, оче Симеоне“ (*Свјетии Сава. Сабрана дела*, 205), а Стефан Првовенчани у Симеоновом житију, прослављајући оца, кличе: „Радуј се, цвете вере небесног вртограда! ... Радуј се, лозо доброплодна, која нам обилато точи весеље! Радуј се, грозде сазрели, који истаче слатки сок и избавља од пијанства греховног!“ (*Свјетии Стефан Првовенчани. Сабрана дела*, 97, 99). Cf. Поповић, *О настанку култи свјетог Симеона*, 57; eadem, *Цветина симболика и култи реликвија у средњовековној Србији*, Зограф 32 (2008) 72.

⁹⁶ За пример из манастира Трескавца, где је Јефросин Повар насликан изнад Крштења Христовог и у близини портрета краља Душана, cf. Милановић, *Светљачки лик у контексту*. Занимљиво је то што је изнад ктиторске композиције у Градцу насликан свети Трифун, cf. Д. Павловић, *Зидно сликарство градачког католоника. Пойис фресака и белешке о њиховим иконографским особеностима*, Зограф 36 (2012) 91, 98, сх. 1 (бр. 74). На основу тога могло би се нагађати о могућности да је исто тако било и у Студеници, па да су на основу крива у рукама оштећене фигуре светог Трифуна обновитељи закључили како светитељ у руци држи грану са рајским плодовима и због тога насликали Јефросина Куvara. Ипак, таква помисао заиста је мало вероватна. Тешко је замисливо да би сликари из 1568. побркали патријархску одежду

Сл. 22. Свјетии Јован Каливити (фото: Д. Тасић)

Fig. 22. St. John Calybites (photo: D. Tasić)

наведеног „читања“ Јефросиновог лика у Студеници. Уз поменуто, о могућности да је тај свети могао да буде насликан 1208/1209. сведочи и чињеница да је у назначеном времену његов култ Србима био добро познат. Упечатљиво сведочанство о томе сачувано је у кодексу са српским рукописима из прве половине XIII века, данас у манастиру Свете Катарине на Синају, кодексу у којем се, на fols. 29r–39r, налази *Житије свјетог Јефросина Повара*.⁹⁷ Коначно, претпоставку о постојању представе Јефросина Повара у најстаријем студеничком сликарству оправдавају и неке друге околности. О њима ће бити речи на одговарајућем месту у даљем тексту.

Пре тога вреди размотрити помало загонетну фреско-икону младог монаха Јована на јужној страни западног зида, поред монументалног Распећа, а изнад фигуре Јована Лествичника (сл. 22).⁹⁸ До сада је изнето неколико претпоставки о идентитету представљеног светитеља. Владимир Р. Петковић је сматрао

светог Трифуна и монашко рухо Јефросина Повара. Уосталом, у Градцу је которски заштитни насликан, по свој прилици, по нарочитој жељи краљице Јелене. О томе, са старијом литературом, cf. S. Gabelić, *O ikonografiji svetog Trifuna*, Културно наследство 28–29 (2004) 110, 111.

⁹⁷ C. Tarnanidis, *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's monastery on Mount Sinai*, Thessaloniki 1988, 136. Занимљиво је то што овај кодекс садржи и најстарији сачувани препис *Студеничког житија*.

⁹⁸ За најбољу репродукцију cf. М. Кашанин и др., *Манастир Студеница*, Београд 1986, сл. 124.

да је реч о попрсју апостола Јована,⁹⁹ Радомир Николић је у њему препознао светог Јована Јањинског,¹⁰⁰ а Војислав Ј. Ђурић је дошао до закључка да је у питању вероватно „млади Јован, калуђер у цариградском Психаитском манастиру“.¹⁰¹ Прва наведена идентификација није прихватљива због монашке одеће светог Јована, а не апостолске. Из иконографских разлога мора се одбацити и помисао да је реч о светом Јовану Новом (Јањинском), пошто тај новомученик, пострадао 1526. у Цариграду, није био монах, већ занатлија.¹⁰² Нема довољно ваљаних аргумената ни за поистовећивање светог Јована из Студенице са истоименим иконофилом из Психаитског манастира. Истина, тај подвижник је још као младић ступио у манастир Богородице Живоносног источника у Цариграду, али се, као игуман манастира Богородице τῶν Ψυχᾶ, такође престоничког, упокојио вероватно око своје седамдесете године.¹⁰³ Тешко би се, ако се то има у виду, студеничким сликарима могла приписати одлука да га прикажу у животном добу у којем је тек започео монашки подвиг, посебно стога што малобројне сачуване представе сведоче о томе да је Јован Психаит сликан као старији човек с брадом.¹⁰⁴ Зато се претпоставка по којој је он насликан у Студеници не може прихватити.

Уверени смо, дакле, да ниједан од наведених светитеља није насликан на западном зиду Богородичине

⁹⁹ Петковић, *Манастир Студеница*, 48. Такву идентификацију прихватио је потом С. Петковић, *Зидно сликарство*, 168.

¹⁰⁰ Николић, *Конзерваторски запис II*, 74–75, сх. 1 (бр. 76).

¹⁰¹ Ђурић, *Иконографска похвала*, 268, 275.

¹⁰² ВНГ II, 20; Ј. Поповић, *Житија светих за април*, Београд 1973, 261–264; Хризостом Столић, *Православни светичник I*, 401–402; *Православная энциклопедия XXIV*, Москва 2010, 459. За ликовне представе светог Јована Јањинског као младог мученика cf. М. Γαρίδης, Θ. Π. Παλιούρας, *Συμβολή στην εικονογραφία νεομαρτύρων*, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 22 (1980) 195–197, πίν. 20–23; A. Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Épire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ioannina 1989, 123, fig. 148b; A. Γ. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοσένδρι*, *Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λιγούτι*, Αθήνα 1991, 154; Π. Βοκοτόπουλος, *Οι εικόνες μνηολογίου του Μεγάλου Μετεώρου*, in: *Ενυπόσπινον. Αφιέρωμα στον Μανώλη Χατζηδάκη I*, Αθήνα 1991, 84, πίν. 32.

¹⁰³ О светом Јовану Психаитском (755 – трећа деценија IX века) cf. *La vie grecque de s. Jean le Psichaitte*, ed. P. van den Ven, *Le Muséon* 21 (1902) 97–125; ВНГ II, 22; G. Da Costa-Louillet, *Saints de Constantinople aux VIIIe, IXe et Xe siècles*, *Byzantion* 24 (1954) 256–263; Ј. Поповић, *Житија светих за мај*, Београд 1974, 599–600; I. Ševčenko, *Hagiography of the Iconoclast period*, in: *Iconoclasm*, eds. A. Bryer, J. Herrin *Birmingham* 1977, 117; Хризостом Столић, *Православни светичник I*, 464; *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Erste Abteilung (641–867) II*, ed. R.-J. Lilie, C. Ludwig, T. Pratsch, I. Rochow, Berlin – New York 2000, 278–279 (no. 3053); L. Brubaker, J. Haldon, *Byzantium in the iconoclast era (ca 680–850). The sources*, Aldershot 2001, 216; *Православная энциклопедия XXIV*, 581–582; P. Hatlie, *Monks and monasteries in Constantinople. Ca. 350–850*, Cambridge 2011, 277–278, 285, 305–306.

¹⁰⁴ О томе убедљиво сведоче представе Јована Психаитског у менолозима и упутства у сликарским приручницима. Cf. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, 24, abb. 75; Кесић-Ристић, Војводић, *Менолој*, 409; Мијовић, *Менолој*, сл. 218; *Синрогановский иконописный лицевой подлинник*, илустрација за 27. мај. Као „старац кратке браде“ Јован Психаит се помиње у *Књизи пона Данила*, приручнику за сликаре из 1674, а као „старац, ћелав са коврцавом брадом“ у *Ерминији јородице Зографски* из 1728. године (М. Медић, *Стиари сликарски приручници II*, Београд 2002, 366/367, 551).

КАΛΕ

ΒΙΤΉ

Сл. 23. Напис уз лик Јована Каливита (цртеж Маријане Марковић)

Fig. 23. The inscription accompanying the image of St. John Kalybites (drawing by Marijana Marković)

цркве. Како је већ једном наговештено, верујемо да је реч о представи Јована Каливита, јуродивог цариградског монаха из V века.¹⁰⁵ Овом приликом ваља детаљније образложити наведену идентификацију. На њу недвосмислено упућује пратећи натпис, раније недовољно пажљиво разматран. Приликом претходних осврта на фреско-икону о којој је реч у обзир је узимано само јасно видљиво светитељево име, исписано у горњем регистру иконе – с(в)е/ты / ѿ/ањ. При томе су, међутим, остали сасвим занемарени трагови натписа исписаног на средини представе, у висини светитељевог рамена. Они су данас готово сасвим избледали, али је сва слова ипак могуће прочитати на старијим фотографијама. На једном снимку из легата Душана и Ружице Тасић, који се чува на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду, она су видљивија јасније него данас на зиду. Оригинална црна боја сачувала се само на целом почетном слову и на делу другог и четвртог, а облици осталих слова разазнају се на основу белих трагова. Тај светитељски епитет гласи: кал/евит. Дакле, легенда крај светитељевог имена може се прочитати и разрешити као с(в)е/ты / ѿ/ањ | кал/евит (сл. 23).

Занимљиво је то што је исти овај светитељ, са сасвим сличном физиономијом и легендом – с(в)е/ты / ѿ/ањ | кал/евит – приликом обнове сликарства у XVI веку насликан на јужном зиду припрате Богородичине цркве.¹⁰⁶ На тој су представи насликана типична светитељева иконографска обележја – богато украшено јеванђеље и крст¹⁰⁷ – којих нема на попрсју у наосу. Ова иконографска особеност представе у наосу већ је запажена, а објашњена је постојањем ликов Јована Каливита без књиге у руци у српском живопису XV и XVI века, то јест изменом оригиналног решења приликом обнове 1568.¹⁰⁸

¹⁰⁵ М. Живковић, *Из иконографској програма Богородичине цркве у Студеници (1568): појединачне светитељске представе у северном вестибилу*, Ниш и Византија 12 (2014) 431, п. 99. Претпоставку да је реч о представи Јована Каливита опрезно је прихватила Д. Павловић, *Представе*, 64, п. 122.

¹⁰⁶ Павловић, *Представе*, 64, сл. 7, и п. 122 (с литературом).

¹⁰⁷ О атрибутима Јована Каливита cf. Tomeković, *Saints ermites et moines*, 28; Павловић, *Представе*, 60, 64–65, с мноштвом набројаних ликовних представа.

¹⁰⁸ Реч је о представама у Рамаћи, где светитељ држи заворен свитак, Тројици пљеваљској, где је „Кућников“ рогулус развијен, и цркви Светог Јована у Великој Хочи, где држи само крст. Cf. Павловић, *Представе*, 64 (п. 122), 65 (с литературом). Иначе, у поменутом пљеваљском храму, уз развијени свитак, не обична је и физиономија Јована Каливита, који је приказан као старији човек седих бркова и браде.

Сл. 24. Црква Свете Софије у Солуну, свјетии Јован Каливити (фото: Д. Тасић)

Fig. 24. Hagia Sophia in Thessaloniki, St. John Kalyvites (photo: D. Tasić)

Дакле, обновитељи студеничког сликарства насликали су истог светитеља на два места у храму, чинећи то у два различита иконографска вида. Оправдано је помислити да су сликање две представе Јована Каливита и јасно истицање иконографске разлике међу њима били условљени постојањем једне од њих на првобитном слоју, односно њеним оригиналним обликом. Верујемо да је 1208/1209. била насликана фреско-икона у наосу. На такав закључак можда најпре упућује један прворазредан пример из српског сликарства XIII века. Реч је о фигури Јована Каливита у наосу Градца,¹⁰⁹ храма чији је сликани програм у извесним, прилично особеним аспектима био условљен одговарајућим решењима из најстаријег студеничког живописа. Другим речима, појава Каливитове фигуре на истакнутом месту у ентеријеру задужбине краљице Јелене, што је као необичност за српско сликарство XIII столећа већ запажено,¹¹⁰ могла би се објаснити постојањем представе светитеља о којем је реч на најстаријем слоју сликарства наоса Богородичине цркве у Студеници.¹¹¹ То је, уосталом, у науци већ претпо-

стављено.¹¹² Уколико је уверење о веродостојности обнове погрешја Јована Каливита на западном зиду наоса оправдано, онда би требало размислити и о другачијем тумачењу светитељеве иконографије. Врло је могуће да је и она, бар у извесној мери, била условљена одговарајућим обележјима оригиналне представе. На такву помисао упућује чињеница да је Јован „Колибар“ без јеванђеља као атрибута сликан – осим у српским поствизантијским (Свети Јован у Великој Хочи, Тројица пљеваљска) и средњовековним црквама (Рамаћа) – и у појединим византијским споменицима старијим од Студенице. О томе сведочи представа из цркве Свете Софије у Солуну, настала средином XI столећа, на којој је Јован Каливит само са крстом у десној руци (сл. 24).¹¹³ Стога постоји извесан основ за претпоставку да је он у Студеници и 1208/1209. био насликан без јеванђеља. У том случају, могло би се помислити да је свитак у XVI веку насликан или зато што је и првобитно постојао, или зато што је тај део фреске био уништен, па обновитељи нису могли знати да је уместо свитка светитељ у руци држао крст.

Попут Јована Каливита, још је један светитељ 1568. два пута насликан у студеничком храму Богородице Евергетиде. На уској површини северног зида поред северозападног пиластра, изнад представе светог лекара Кира, налази се прилично оштећена фигура монаха. Он је бос, а одевен је у тамноокерну хаљину кратких рукава, која сеже до испод колена, и црвени аналав (сл. 25). Сасвим недавно, уз извесан опрез, наслућено је – на основу иконографије и чињенице да је насликан тачно наспрам фигуре Јефросина Повара – да би у питању могла бити фигура светог Алексија Божијег Човека.¹¹⁴ Таква идентификација и после пажљивијег посматрања фреске показује се као несумњива, иако је светитељево лице уништено, а трагова његовог имена нема. Осим одеће, на њу упућују фронталност фигуре и положај леве руке, подигнуте до груди. Став оранса и хаљина кратких рукава типска су обележја многих представа Алексија Божијег Човека.¹¹⁵

И Алексије Божији Човек приказан је у Богородичиној цркви још једанпут. Реч је о представи у припрати, у непосредној близини поменуте фигуре Јована Каливита.¹¹⁶ Разложно је, као и код претходно

бити указано на за то предвиђеном месту у даљем току излагања. Истина, на опрез обавезује пример из Милешеве, исто тако од прворазредног значаја. У том храму Јован Каливит је насликан у припрати, па се могућност да је тако било и у Студеници не сме до краја искључити. О представи у Милешеву cf. Радојчић, *Милешева*, 20, 30, сл. на стр. 31; Tomeković, *Saints ermites et moines dans le décor du nartex de Mileseva*, 53; Живковић, *Милешева*, 39; Tomeković, *Saints ermites et moines*, 262. Јован Каливит је насликан и у припрати Мораче, на слоју живописа из XVI века (Петковић, *Морача*, 250–251). Cf. Милановић, *О првобитном програму зидног сликарства у припрати*, 175, где је оправдано претпостављено да је представа пресликана са оригиналног слоја.

¹¹² Павловић, *Представе*, 64, п. 122.

¹¹³ Tomeković, *Saints ermites et moines*, 284; Павловић, *Представе*, 65.

¹¹⁴ Павловић, *Представе*, 77, п. 266.

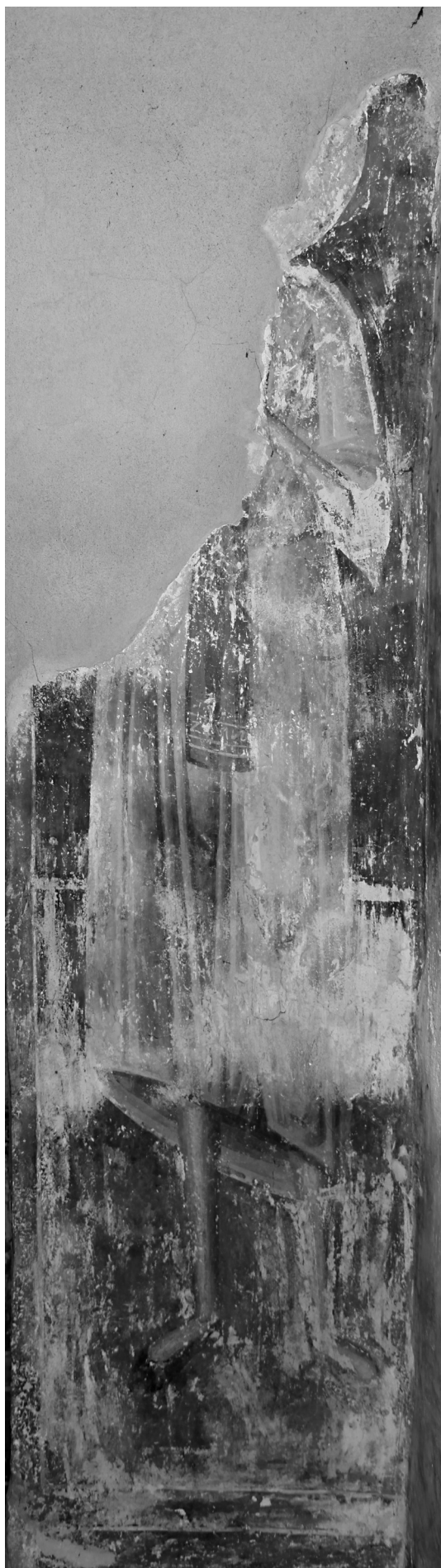
¹¹⁵ О иконографији тог светитеља cf. Tomeković, *Saints ermites et moines*, 29 et passim; Павловић, *Представе*, 59–60.

¹¹⁶ Бабић, *Кораћ*, Ђирковић, *Студеница*, 158, сл. 125 (Г. Бабић); Николић, *Конзерваторски запис II*, 79, сх. 7 (бр. 12); Павловић, *Представе*, 58, сл. 7.

¹⁰⁹ Павловић, *Зидно сликарство градачког католоника*, 90 (бр. 55), 97, сл. 10.

¹¹⁰ *Ibid.*, 104.

¹¹¹ Осим вредне градачке аналогije, на наведену претпоставку упућују и извесни програмски показатељи, на које ће

Сл. 25. Свети Алексије Божији Човек
Fig. 25. St. Alexios the Man of God

ну од две Алексијеве представе. То је, мишљења смо, опет била фигура у наосу. Ако се има у виду логика осликавања православних храмова, може се претпоставити да је 1568. године прво насликана фигура у броду цркве на основу постојеће представе, а да је она у припрати насликана први пут у XVI веку, вероватно зато што је одлучено како треба да се нађе у близини новонасликане представе Јована Каливита. Та блискост двеју представа у нартексу могла је бити инвенција сликара из 1568, који су се ослонили на вековну традицију њиховог заједничког представљања.¹¹⁷ Између Јована Каливита и Алексија Божијег Човека, уосталом, насликан је свети Георгије Нови (Кратовац),¹¹⁸ мученик пострадао од Турака, на основу чега је јасно да је првобитни програм на назначеном месту свакако претрпео измене. Тешко је, дакле, замисливо да је фигура светог Алексија из нартекса поновила првобитну представу, а да је она у наосу насликана први пут приликом обнове. Најзад, о томе да је представа у западном травеју највероватније постојала и 1208/1209. могао би да сведочи, као и када је реч о попрсју Јована Каливита, лик Алексија Човека Божијег у наосу католикона Градца.¹¹⁹ Ако је, као што чврсто верујемо, представа Алексија Божијег Човека била уврштена у оригинални иконографски програм западног травеја Богородичине цркве, онда би тај податак могао да има приличан значај, иако не и пресудан, за утврђивање старине других двају ликова у том простору, раније већ разматраних – ликова Јефросина Повара и Јована Каливита. Поменута тројица монаха често су у храмовима византијског света сликана у непосредној близини један другог или је на неки други начин истицана њихова светачка „компатибилност“ – заснована на „лудости Христа ради“ све тројице и на другим подударностима и међусобним сродностима из њима посвећених хагиографских списка.¹²⁰ Пошто је Алексије Божији Човек насликан тачно наспрам фигуре светог Јефросина Повара, то представља још један важан разлог за помисао да је потоњи и 1208/1209. био представљен на истом месту. Коначно, веровање у постојање ликова те двојице монаха на оригиналном слоју наводи на претпоставку да је у западном травеју могао бити представљен и трећи монах из те групе сродних светитеља. Другим речима, и гледиште по којем је фреско-икона Јована Каливита у наосу била насликана на оригиналном слоју чини се додатно поткрепљеним.

¹¹⁷ О заједничком представљању светих Јована Каливита и Алексија Божијег Човека, с примерима и литературом, cf. Павловић, *Представе*.

¹¹⁸ Бабић, Ђирковић, Кораћ, *Манастир Свугеница*, 158, сл. 127; Г. Суботић, *Најстарије представе Георгија Новог (Крајовца)*, ЗРВИ 32 (1993) 181–182.

¹¹⁹ Павловић, *Зидно сликарство*, 91 (бр. 56), 97, 104, сл. 11. И у овом случају на уздржаност обавезује пример из Милешева, где је Алексије Божији Човек насликан у припрати. Cf. Радојчић, *Милешева*, 30, таб. XXXVII; Tomeković, *Saints ermites et moines dans le décor du narthex de Mileševa*, 53; Живковић, *Милешева*, 38–39; Tomeković, *Saints ermites et moines*, 262, fig. 54; Павловић, *Представе*, 57, сл. 6.

¹²⁰ О томе, на обимном споменичком узорку и са свом старијом литературом, cf. Павловић, *Представе*, 70–77.

***

На самом крају треба се укратко осврнути на ликове двојице светих монаха с млађег слоја живописа, монаха чији се идентитет не може поуздано установити, али се, аналогно раније разматраним фигурама, може претпоставити да су били насликани и на најстаријем слоју зидних слика. Као пандан светом Јовану Лествичнику, на крајњој северној страни западног зида¹²¹ насликана је стојећа фигура прохелавог старог монаха прилично дуге браде. Нажалост, због недостатка трагова имена не може се поуздано установити о ком је славном светом монаху реч. Исто је тако сасвим неизвесно који је светитељ насликан у највишој зони западне стране северозападног пи-

ластра наоса,¹²² поред раније разматране фигуре Алексија Божијег Човека, а као пандан представи светог Теоктиста на одговарајућем месту на супротном пиластру. По свој прилици, тај старац кратке коврцаве браде јесте неки знаменити пустиножитељ, будући да је одевен у светлоокерну расу, црвену мандију и плав аналав, а глава му је покривена плавим кукулом. То, међутим, сигурно није ниједан од оне двојице која су најчешће приказивана с кукулом – и Јефрем Сирин и Антоније Велики насликани су у најнижој зони поткуполног простора. Сваки даљи покушај идентификације свео би се у превеликој мери на нагађања. Њих је у овој расправи ионако било више него што је допуштено.

¹²¹ Николић, *Конзерваторски запис II*, 76 (бр. 76).

¹²² *Ibid.*, 78 (сх. 5, северозападни пиластар, бр. 57).

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

- Bibliotheca hagiographica graeca*, I, III, Bruxelles 1957³.
- Brubaker L., Haldon J., *Byzantium in the iconoclast era (ca 680–850). The sources*, Aldershot 2001.
- Byzantium: faith and power (1261–1557)*, ed. H. C. Evans. New York – New Haven – London 2004.
- Chadzikakis N., *Hosios Loukas*, Athens 1997.
- Cincheza-Buculei E., *Pictura pronaosului bisericii mănăstirii Humor*, Studii și cercetări de istoria artei. Artă plastică, serie nouă, 4 (2014) 193.
- Cincheza-Buculei E., *Pictura pronaosului bisericii mănăstirii Sucevița*, Studii și cercetări de istoria artei. Artă plastică, serie nouă, 3 (2013) 184.
- Cvetković B., *The painted programs in thirteenth-century Serbia: Structure, themes, and accents*, in: *Orient et Occident méditerranéens au XIIIe siècle. Les programmes picturaux*, eds. F. Joubert, J. P. Cailliet, Paris 2012, 158.
- Da Costa-Louillet G., *Saints de Constantinople aux VIIIe, IXe et Xe siècles*, Byzantion 24 (1954) 256–263.
- Djurić V. J., “Le nouveau Joasaph”, CA 33 (1985) 99–109.
- Eastmond A., Skhirtladze Z., *Udabno monastery in Georgia: Innovation, Conservation and the reinterpretation of medieval art*, Iconographica 7 (2008) 36.
- Gabelić S., *O ikonografiji svetog Trifuna*, Културно наследство 28–29 (2004) 110, 111.
- Galavaris G., *The portraits of St. Athanasius of Athos*, Byzantine Studies / Études byzantine 5/1–2 (1978) 96–123.
- Goldfus H., Arubas B., Allia E., *The Monastery of St. Theoctistus (Deir Muqallik)*, Liber Annuus 45 (1995) 247–292.
- Hadermann-Misguich L., *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, I–II*, Bruxelles 1975.
- Hatlie P., *Monks and monasteries in Constantinople. Ca. 350–850*, Cambridge 2011.
- Hirschfeld Y., *The Judean desert monasteries in the Byzantine period*, New Haven – London 1992.
- Hostetter W.T., *In the heart of Hilandar*, Belgrade 1998 (CD-ROM).
- Hutter I., *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften. Oxford Bodleian library, II*, Stuttgart 1978.
- Icons from the orthodox communities of Albania*, ed. A. Tourta, Thessaloniki 2006.
- Janin R., *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I. Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique, III. Les églises et les monastères*, Paris 1953.
- Kissas S., *An Athonite icon depicting a Thessalonian hagiologion*, in: *Западноевропски барок и византијски свет*, ed. Д. Медаковић, Београд 1991, 199–205.
- La vie grecque de s. Jean le Psychaïte*, ed. P. van den Ven, Le Muséon 21 (1902) 97–125.
- Lake K., *The early days of monasticism on Mount Athos*, Oxford 1909.
- Lecaque P., *Représentations de Saint Jean de Rila dans les peintures de la Tour de Hrel'o au Monastère de Rila (XIVe siècle)*, Revue des Études Slaves 60/2 (1988) 513–517.
- Lidov A., *Mural paintings of Akhtala*, Moscow 1991.
- Majeska G., *Russian pilgrims and the relics of Constantinople*, in: *Восточнохристиянские реликви*, ed. А. М. Лидов, Москва 2003, 387–396 (Majeska G., *Russian pilgrims and the relics of Constantinople*, in: *Vostochnokhristianskie relikvii*, ed. А. М. Lidov, Moskva 2003, 387–396).
- Mango C., *Le développement urbain de Constantinople, IVe–VIIe siècles*, Paris 1985.
- Manuel Panselinos. *From the Holy Church of the Protaton*, ed. E. Tsigaridas, Thessaloniki 2003.
- Marinis V., *Art and ritual in the churches of Constantinople. Ninth to fifteenth Centuries*, Cambridge 2014.
- Martin-Hisard B., *La Vie de Jean et Euthyme et le statut du monastere des Iheres sur l'Athos*, REB 49 (1991) 67–142.
- Mavropoulou-Tsioumi Ch., *The painting of the ninth century in the Church of Saint Andrew 'Peristera'*, Зораф 26 (1997) 7–16.
- Michailidis M., *Les peintures murales de l'église de Saint-Jean le Theologien à Veria*, in: *Actes du XVe CIÉB, II B*, Athènes 1981, 479).
- Milkowicz W., *Ein nordrussischer auf Holz gemalter Kalender aus der Zeit um 1600*, Mittheilungen der K. K. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale 22 (1896) 210.
- Milkowicz W., *Zwei Fresco-Kalender in den Bukowiner Klosterkirchen Woronetz und Suczawitz aus dem 16. Jahrhundert*, Mittheilungen der K. K. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale 24 (1898) 11.
- Morris R., *Monks and laymen in Byzantium, 843–1118*, Cambridge 1995.
- Mošin V., *Slavenska redakcija Prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII.–XIII. vijeka*, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije 2 (1959) 42.
- Papachryssanthou D., *La Vie de saint Euthyme le Jeune et la métropole de Thessalonique à la fin du IXe et au début du Xe siècle*, REB 32 (1974) 225–245.
- Patlagean E., *Sainteté et pouvoir*, in: *The Byzantine saint*, ed. S. Hackel, New York 2001², 90, 103.
- Patrich J., *Sabas, leader of Palestinian monasticism. A comparative study in Eastern Monasticism, fourth to seventh centuries*, Washington 1995.
- Pavlikianov C., *The medieval aristocracy on Mount Athos*, Sofia 2001.
- Peleanidēs S., Hatzidakēs M., *Καστορία*, Athēna 1984.
- Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Erste Abteilung (641–867), I–II*, ed. R.-J. Lilie, C. Ludwig, T. Pratsch, I. Rochow, Berlin–New York 2000.
- Radojičić Dj. Sp., *Jedna pozajmica u najstarijoj srpskoj crkvenoj pesmi (u Savinoj Službi Simeonu Nemanji)*, Slovo 6–8 (1957) 231–235.

- Ross M., *Catalogue of the Byzantine and early medieval antiquities in the Dumbarton Oaks collection*, Washington 1962.
- Ševčenko I., *Hagiography of the iconoclast period*, in: *Iconoclasm*, eds. A. Bryer, J. Herrin, Birmingham 1977, 117.
- Stavropoulou-Makri A., *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltista (1568) en Épire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ioannina 1989.
- Ștefănescu I. D., *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Nouvelles recherches. Etudes iconographique, Paris 1929.
- Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae, ed. H. Delehay, Bruxelles 1902.
- Talbot A. M., *Holy men of Mount Athos*, in: *The monastic magnet. Roads to and from Mount Athos*, ed. R. Gothóni, G. Speake, Oxford–Bern 2008, 45–47.
- Tarnanidis C., *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's monastery on Mount Sinai*, Thessaloniki 1988.
- Tavlaakis I., *Russian icons of the 17th Century*, in: M. Vassilaki, I. Tavlaakis, E. Tsigaridas, *The Holy Monastery of Aghiou Pavlou. The icons*, Mount Athos 1999.
- The ossuary of the Bachkovo monastery*, eds. E. Bakalova et al., Plovdiv 2003.
- Theis L., *Where was the Church of Hagios Mokios? Remarks on some accidental findings in Istanbul*, in: *Thirtieth annual Byzantine studies conference. Abstracts of papers*, Baltimore 2004 (http://www.bsana.net/conference/archives/2004/abstracts_2004.html);
- Tomeković S., *Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine*, Paris 2011.
- Tomeković S., *Les saints ermites et moines dans le décor du narthex de Mileševa*, in: *Милешева у историји српског народа*, ed. B. J. Ђурић, Београд 1987, 53
- Vie et office de saint Euthyme le Jeune*, ed. L. Petit, Paris 1904.
- Βοκοτόπουλος Π., *Οι εικόνες μνηολογίου του Μεγάλου Μετεώρου*, in: *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανώλη Χατζηδάκη*, I, Αθήνα 1991 (Vokotopoulos P., *Oi eikones menologiou tou Magalou Meteōrou*, in: *Euphrosinon. Aphierōma ston Manolē Chatzidakē*, I, Athēna 1991).
- Γαριδής Μ., Παλιούρας Θ. Π., *Συμβολή στην εικονογραφία νεομαρτύρων*, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 22 (1980) 195–197 [Garidēs M., Paliouras Th. P., *Symvoli sten eikonographia neomartirōn*, *Epeirōtika Chronika* 22 (1980) 195–197],
- Γρηγορίου-Ιωαννίδου Μ., *Ζητήματα στρατολογίας στο Βυζάντιο η περίπτωσή του οσίου Ευθυμίου του Νέου*, *Βυζαντικά* 10 (1990) 151–158 [Grēgoriou-Iōannidou M., *Zetēmata stratologias sto Vyzantio he periptōse tou hosiou Euthymiou tou Neou*, *Vyzantiniaka* 10 (1990) 151–158].
- Μαυροπούλου-Τσιούμη Χ., Κουντουρά Α., *Ο ναός του αγίου Ανδρέα Περιστεράς*, *Κληρονομία* 13 (1981) 487–508 [Mavropoulou-Tsioume Ch., Kountoura A., *O naos tou agiou Andrea Peristeras*, *Kleronomia* 13 (1981) 487–508].
- Παζαράς Θ. Ν., *Οι κτητορικοί τάφοι στο καθολικό της Μονής Ιβήρων*, *Βυζαντινά* 26 (2006) 125–136 [Pazaras Th. N., *Oi ktētorikoi taphoi sto katholiko tēs Monēs Ivirōn*, *Vyzantina* 26 (2006) 125–136].
- Τούρτα Α. Γ., *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοοένδρι*, *Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινότοπι*, Αθήνα 1991 (Tourta A. G., *Oi naoi tou Agiou Nikolaou stē Vitsa kai tou Agiou Mēna sto Monooendri*, *Proseggisē sto ergo tōn zōgraphōn apo to Linotopi*, Athēna 1991).
- Τούτος Ν., Φουστέρης Γ., *Ευρετήριον της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Όρους. 10ος – 17ος αιώνας*, Αθήνα 2010 (Toutos N., Foustēris G., *Evretērion tēs mnēmeiakēs zōgraphikēs tou Agiou Orous. 10os–17 aiōnas*, Athēna 2010).
- Архиепископ Сергий, *Полный месяцеслов Востока, II, Святой Восток*, Москва 1876 (Arhiepiskop Sergiĭ, *Polnyi mesiāśeslov Vostoka, II, Sviātoi Vostok*, Moskva 1876).
- Афонский патерик или Жизнеописания святых на Святой Афонской Горе просиявших, I–II, Москва 1897⁷ (Afonskii paterik ili Zhizneopisaniia sviatykh na Sviatoi Afonskoĭ Gore prosiiavshikh, I–II, Moskva 1897⁷).
- Бабић Г., Кораћ В., Ђирковић С., *Студеница*, Београд 1986 (Babić G., Korać V., Ćirković S., *Studenica*, Beograd 1986).
- Бакалова Е., *Към интерпретацията на най-ранния житиен цикъл за Иван Рилски в изобразителното изкуство*, *Кирило-Методиевски студии* 3 (1986) 146–153 [Bakalova E., *Kŭm interpretatsiata na nai-ranniiā zhitien tsikŭl za Ivan Rilski v izobrazitelното izkustvo*, *Kirilo-Metodievski studii* 3 (1986) 146–153].
- Војводић Д., *Студенички гроб светог Симеона Српског*, in: *Владар, монах и светитељ. Стефан Немања – Прејодобни Симеон Миројочиви и српска историја и култура (1113–1216)*, у штампџи (Vojvodić D., *Studenički grob svetog Simeona Srpskog*, in: *Vladar, monah i svetitelj. Stefan Nemanja – Prepodobni Simeon Mirotočivi i srpska istorija i kultura (1113–1216)*, u štampi).
- Вольская А., *Росписи средневековых трапезных Грузии*, Тбилиси 1974 (Vol'skaia A., *Rospisi srednevekovykh trapeznykh Gruzii*, Tbilisi 1974).
- Габелић С., *Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998 (Gabelić S., *Lesново. Istorija i slikarstvo*, Beograd 1998).
- Грозданов Ц., *Курбиново и друји студији на фрескоживописот во Преспа*, Скопје 2006 (Grozdanov C., *Kurbinovo i drugi studiji na freskoživopisot vo Prespa*, Skopje 2006).
- Грозданов Ц., *Портрети од светитељите од Македонија. Од IX–XVIII век*, Скопје 1983 (Grozdanov C., *Portreti od svetitelite od Makedonija. Od IX–XVIII vek*, Skopje 1983).
- Грујић Р., *Старине манастира Ораховице у Славонији*, *Старинар* 14 (1939) 33 [Grujić R., *Starine manastira Orahovice u Slavoniji*, *Starinar* 14 (1939) 33].
- Ђорђевић И. М., *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994 (Djordjević I. M., *Zidno slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića*, Beograd 1994).
- Ђорђевић И. М., *Представа светог Саве Јерусалимског у студеничкој Богородичиној цркви*, in: *Студеница у црквеном живопису и историји српског народа*, Београд 1987, 171–182 (= idem, *Студеница у српској средњовековној уметности*, Београд 2008, 76–88) [Djordjević I. M., *Predstava svetog Save Jerusalimskog u studeničkoj Bogorodičnoj crkvi*, in: *Studenica u crkvenom životu i istoriji srpskog naroda*, Beograd 1987, 171–182 (= idem, *Studije srpske srednjovekovne umetnosti*, Beograd 2008, 76–88)]
- Ђорђевић И. М., *Представе светих Бориса и Глеба у Милешеви и српско-руске везе прве половине XIII stoleća*, in: idem, *Студии српске средњовековне уметности*, Београд 2008, 101–113 [Djordjević I. M., *Predstave svetih Borisa i Gleba u Mileševi i srpsko-ruske veze prve polovine XIII stoleća*, in: idem, *Studije srpske srednjovekovne umetnosti*, Beograd 2008, 101–113].
- Ђорђевић И. М., *Свети Симеон Немања као нови Јоасаф*, *Лесковачки зборник* 33 (1993) 159–166 (= idem, *Студии српске средњовековне уметности*, Београд 2008, 425–435) [Djordjević I. M., *Sveti Simeon Nemanja kao novi Joasaf*, *Leskovački zbornik* 33 (1993) 159–166 (= idem, *Studije srpske srednjovekovne umetnosti*, Beograd 2008, 425–435)]
- Ђорђевић И. М., *Свети Симеон Немања као нови Јоасаф*, *Лесковачки зборник* 33 (1993) 159–166 (= idem, *Студии српске средњовековне уметности*, Београд 2008, 425–435) [Djordjević I. M., *Sveti stolpnici u srpskom zidnom slikarstvu srednjeg veka*, *ZLUMS* 18 (1982) 45, 46–50 (= idem, *Studije srpske srednjovekovne umetnosti*, Beograd 2008, 68, 69–74)].
- Ђурић В. Ј., *Иконографска похвала светом Симеону Немањи у Студеници*, in: *Стефан Немања – Свети Симеон Миројочиви. Историја и предање*, ed. J. Калић, Београд 2000, 274–275 (Djurić V. J., *Ikonografska pohvala svetom Simeonu Nemanji u Studenici*, in: *Stefan Nemanja – Sveti Simeon Mirotočivi. Istorija i predanje*, ed. J. Kalić, Beograd 2000, 274–275).
- Ђурић В. Ј., *Свети Сава и сликарство његовог доба*, in: *Сава Немањић – свети Сава. Историја и предање*, ed. В. Ђурић, Београд 1979, 248 (Djurić V. J., *Sveti Sava i slikarstvo njegovog doba*, in: *Sava Nemanjić – sveti Sava. Istorija i predanje*, ed. V. Djurić, Beograd 1979, 248).
- Ђурић В. Ј., Ђирковић С., Кораћ В., *Пећка патријаршија*, Београд 1991 (Djurić V. J., Ćirković S., Korać V., *Pecka patrijaršija*, Beograd 1991).
- Евсеева Л. М., *Афонская книга образов XV в. О методе работы и моделях средневекового художника*, Москва 1998 (Evseeva L. M., *Afonskaiā kniga obrazov XV v. O metode raboty i modeliakh srednevekovnogo khudozhnika*, Moskva 1998).
- Живковић Б., *Грачаница. Цртежи фресака*, Београд 1989 (Živković B., *Gračanica. Crteži fresaka*, Beograd 1989).
- Живковић Б., *Милешева. Цртежи фресака*, Београд 1992 (Živković B., *Mileševa. Crteži fresaka*, Beograd 1992).
- Живојиновић М., *Почети светогорског монаштва (од VIII до прве половине IX века)*, in: *Казивања о Светој Гори*, Београд 1995, 14–

- 15 [Živojinović M., *Počeci svetogorskog monaška, (od VIII do druge polovine IX)*, in: *Kazivanja o Svetoj Gori*, Beograd 1995, 14–15].
- Јеромонах Хризостом Столић, *Православни свѣтачник, I*, Београд 1988 (Jeromonah Hrizostom Stolić, *Pravoslavni svetačnik, I*, Beograd 1988).
- Кашанин М. et al., *Манастир Свугеница*, Београд 1986.
- Кажмаковић З., *Георгије Миѣрофановић*, Сарајево 1977 (Kajmaković Z., *Georgije Mitrofanović*, Sarajevo 1977).
- Кесић-Ристић С., Војводић Д., Менолог, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и свугије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 378 (Kesić-Ristić S., Vojvodić D., *Menolog*, in: *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Gradja i studije*, ed. V. J. Djurić, Beograd 1995, 378).
- Книга паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония архиепископа Новгородского в 1200 году, ed. Хр. М. Лопарев, *Православный палестинский сборник* 51 (1899) 26 [Книга palomnik. Skazanie mest sviatikh vo Tsaregrade Antonija arhiepiskopa Novgorodskogo v 1200 godu, ed. Khr. M. Loparev, *Pravoslavnyi palestinski sbornik* 51 (1899) 26].
- Коматина П., *Први йомен свѣтојорској монаштва – 843. или 859. година?*, in: *PERIBOLOŠ. Zbornik u čast Mirjane Živojinović*, ed. В. Милковић, Д. Целебичић, Београд 2015, 27–33 (Komatina P., *Prvi romen svetogorskog monaštva – 843. ili 859. godina?*, in: *PERIBOLOŠ. Zbornik u čast Mirjane Živojinović*, ed. V. Miljković, D. Dželebdžić, Beograd 2015, 27–33).
- Кораћ В., Шупут М., *Архитектура византијској свѣта*, Београд 2005² (Korać V., Šuput M., *Arhitektura vizantijskog sveta*, Beograd 2005²).
- Крсмановић Б., Значај Аѣона и Охридске архиепископије у йолијици Василија II на Балкану, ЗРВИ 49 (2012) 89–96 [Krsmanović B., *Značaj Atona i Ohridske arhiepiskopije u politici Vasilija II na Balkanu*, ZRVI 49 (2012) 89–96].
- Кучековић А., Лоза српских владара и архиепископа у цркви манастира Ораховице у Славонији, ЗНМ 18/2 (2007) 100, 111 [Kučeković A., *Loza srpskih vladara i arhiepiskopa u crkvi manastira Orahovice u Slavoniji*, ZNM 18/2 (2007) 100, 111].
- Лихачев Н. П., *Материалы для истории русского иконописания. Атлас снимков, I–II*, Санкт-Петербург 1906 (Likhachev N. P., *Materialy dliā istorii russkogo ikonopisaniiā. Atlas snimkov, I–II*, Sankt-Peterburg 1906).
- Марковић М., *Манастир Свѣтој Никитѣ код Скопља. Задужбина краља Милутина*, Београд 2015 (Marković M., *Manastir Svetog Nikite kod Skoplja. Zadužbina kralja Milutina*, Beograd 2015).
- Марковић М., *Првобитни живопис главне манастирске цркве*, in: *Манастир Хиландар*, ed. Г. Суботић, Београд 1998, 232 (Marković M., *Prvobitni živopis glavne manastirske crkve*, in: *Manastir Hilandar*, ed. G. Subotić, Beograd 1998, 232).
- Марковић М., *Прво йушовање свѣтој Саве у Палестину и њѣов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009 (Marković M., *Prvo putovanje svetog Save u Palestinu i njegov značaj za srpsku srednjovekovnu umetnost*, Beograd 2009).
- Марковић М., *Хиландар и живопис у црквама њѣових мѣоха – йпример Свѣтој Никитѣ код Скопља*, Ниш и Византија 4 (2006) 290 [Marković M., *Hilandar i živopis u crkvama njegovih metoha – primer Svetog Nikite kod Skoplja*, Niš i Vizantija 4 (2006) 290].
- Медић М., *Сѣтари сликарски йриручници, III. Ерминија о сликарским вѣштинама Дионисија из Фурне*, Београд 2005 (Medić M., *Stari slikarski priručnici, III. Erminija o slikarskim veštinama Dionisija iz Furne*, Beograd 2005).
- Медић М., *Сѣтари сликарски йриручници, II*, Београд 2002 (Medić M., *Stari slikarski priručnici, II*, Beograd 2002).
- Мијовић П., *Бокојторска сликарска школа XVII–XIX вијека. I. Зограф даскал Димитрије*, Титоград 1960 (Mijović P., *Bokotorska slikarska škola XVII–XIX vijeka. I. Zograf daskal Dimitrije*, Titograd 1960).
- Мијовић П., *Менолог. Историјско-уметничка истраживања*, Београд 1973 (Mijović P., *Menolog. Istorijско-umetnička istraživanja*, Beograd 1973).
- Милановић В., *О йрвобитном йројраму зидној сликарства у йријраји Богородичине цркве у Морачи*, in: *Манастир Морача*, eds. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 173–174 (Milanović V., *O prvobitnom programu zidnog slikarstva u priprati Bogorodičine crkve u Morači*, in: *Manastir Morača*, eds. B. Todić, D. Popović, Beograd 2006, 173–174).
- Милановић В., *Свѣтачки лик у контексту: један нерасвѣтљени йпример из ексонартикса цркве у манастиру Трескавац*, in: *Византијски свѣт на Балкану, II*, eds. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 459–476 (Milanović V., *Svetački lik u kontekstu: jedan nerasvetljeni primer iz eksonarteksa crkve u manastiru Treskavac*, in: *Vizantijski svet na Balkanu, II*, eds. B. Krsmanović, Lj. Maksimović, R. Radić, Beograd 2012, 459–476).
- Милковић Б., *Житија свѣтој Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008 (Miljković B., *Žitija svetog Save kao izvori za istoriju srednjovekovne umetnosti*, Beograd 2008).
- Николић Р., *Конзерваторски запис о живопису свѣтој Саве у Богородичиној цркви манастира Свугенице. II део*, Саопштења 19 (1987) 37–79 [Nikolić R., *Konzervatorski zapis o živopisu svetog Save u Bogorodičinoj crkvi manastira Studenice. II deo*, Saopštenja 19 (1987) 37–79].
- Павловић Д., *Зидно сликарство йрадачкој катикона. Попис фресака и белешке о йојединим иконографским особеностима*, Зограф 36 (2012) 75–89 [Pavlović D., *Zidno slikarstvo gradačkog katolikona. Popis fresaka i beleške o pojedinim ikonografskim osobnostima*, Zograf 36 (2012) 75–89].
- Павловић Д., *Култи и иконографија двојице свѣтих Андреја са Криѣа*, ЗРВИ 49 (2012) 229 [Pavlović D., *Kult i ikonografija dvojice svetih Andreja sa Krita*, ZRVI 49 (2012) 229].
- Павловић Д., *Представе Алексии Божијѣ човека, свѣтој Јована Каливии и свѣтој Јѣфросина Повара у византијском и йосвизантијском зидном сликарству*, ЗНМ 21/2 (2014) 66–70 [Pavlović D., *Predstave Aleksija Božijeg čoveka, svetog Jovana Kalivita i svetog Jefrosina Povara u vizantijskom i postvizantijskom zidnom slikarstvu*, ZNM 21/2 (2014) 66–70].
- Павловић Л., *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965 (Pavlović L., *Kultovi lica kod Srba i Makedonaca*, Smederevo 1965).
- Папахрисанту Д., *Аѣонско монаштво. Почѣци и йрганизација*, Београд 2003 (Papahrisantu D., *Atonsko monaštvo. Počeci i organizacija*, Beograd 2003).
- Пенкова Б., *Образѣт на св. Йѣан Рилски в Бѣанската цѣрква, Старобѣлгарска литература 39–40* (2009) 163–183 [Penkova B., *Obrazūt na sv. Ioan Rilski v Boiānskata tsŕkva*, Starobŕlgarska literatura 39–40 (2009) 163–183].
- Пенкова Б., *Св. Йѣан Рилски в Бѣанската цѣрква – иконография и археология*, Проблеми на изкуството 2 (2011) 28–31 [Penkova B., *Sv. Ioan Rilski v Boiānskata tsŕkva – ikonografiā i arkheologiiā*, Problemi na izkustvoto 2 (2011) 28–31].
- Петков Г., *Бугарска йролошка житија у српским рукописима свѣтој йролоја*, in: *Словенско средњовековно наслеђе*, ed. З. Витић, Т. Јовановић, И. Шпадијер, Београд 2001, 393–399 (Petkov G., *Bugarska prološka žitija u srpskim rukopisima stihovnog prologa*, in: *Slovensko srednjovekovno nasledje*, ed. Z. Vitić, T. Jovanović, I. Špadijer, Beograd 2001, 393–399).
- Петковић В. Р., *Ликови кѣитора у свѣтарим црквама српским*, Нова искра, год. 10, бр. 10 (1911) 302 [Petković V. R., *Likovi ktitora u starim crkvama srpskim*, Nova iskra, god. 10, br. 10 (1911) 302].
- Петковић В. Р., *Манастир Свугеница*, Београд 1924 (Petković V. R., *Manastir Studenica*, Beograd 1924).
- Петковић С., *Зидно сликарство на йодручју Пећке йаѣријаришије, 1557–1614*, Нови Сад 1965 (Petković S., *Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije, 1557–1614*, Novi Sad 1965).
- Петковић С., *Иконе манастира Хиландара*, Манастир Хиландар 1997 (Petković S., *Ikone manastira Hilandara*, Manastir Hilandar 1997).
- Петковић С., *Манастир Свѣта Троица у Пљевљима*, Пљевља 2008² (Petković S., *Manastir Sveta Trojica u Pljevljima*, Pljevlja 2008²).
- Петковић С., *Морача*, Манастир Морача 2002² (Petković S., *Morača*, Manastir Morača 2002²).
- Петковић С., *О фрескама XVI века из йријраје Пећке йаѣријаришије и њиховим сликарима*, Саопштења 16 (1984) 57–65 [Petković S., *O freskama XVI veka iz priprate Pečke patrijaršije i njihovim slikarima*, Saopštenja 16 (1984) 57–65].
- Поповић Д., *Монах – йушѣњак*, in: *Приватни живопис у српским земљама средњѣ века*, eds. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 556–557 (Popović D., *Monah – pustinjač*, in: *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*, eds. S. Marjanović-Dušanić, D. Popović, Beograd 2004, 556–557).
- Поповић Д., *О настѣанку култи свѣтој Симеона*, in: *eadem, Под окрѣм свѣтостѣи. Култи свѣтих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 57 (Popović D., *O nastanku kulta svetog Simeona*, in: *eadem, Pod okriljem svetosti. Kult svetih vladara i relikvija u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 2006, 57).

- Поповић Д., *Пустиниожићелство светіої Саве Српскої*, in: *Култ светих на Балкану II*, ed. М. Детелић, Крагујевац 2002, 61–85 (Popović D., *Pustinožiteljstvo svetog Save Srpskog*, in: *Kult svetih na Balkanu, II*, ed. М. Detelić, Kragujevac 2002, 61–85).
- Поповић Д., *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992 (Popović D., *Srpski vladarski grob u srednjem веку*, Beograd 1992).
- Поповић Д., Тодић Б., Војводић Д., *Дечанска џустиња. Скијови и келије манастира Дечана*, Београд 2011 (Popović D., Todić B., Vojvodić D., *Dečanska pustinja. Skitovi i kelije manastira Dečana*, Beograd 2011).
- Поповић Д., *Цветина симболика и култ реликвија у средњовековној Србији*, Зограф 32 (2008) 72 [Popović D., *Cvetna simbolika i kult relikvija u srednjovekovnoj Srbiji*, Zograf 32 (2008) 72].
- Поповић Ј., *Житија светих за април*, Београд 1973 (Popović J., *Žitija svetih za april*, Beograd 1973).
- Поповић Ј., *Житија светих за јануар*, Београд 1972 (Popović J., *Žitija svetih za januar*, Beograd 1972).
- Поповић Ј., *Житија светих за мај*, Београд 1974 (Popović J., *Žitija svetih za maj*, Beograd 1974).
- Поповић Ј., *Житија светих за октобар*, Београд 1977 (Popović J., *Žitija svetih za oktobar*, Beograd 1977).
- Поповић Ј., *Житија светих за септембар*, Београд 1976 (Popović J., *Žitija svetih za septembar*, Beograd 1976).
- Православная энциклопедия, XVII, Москва 2008; XXIV, Москва 2010 (Pravoslavnaia éntiklopediia, XVII, Moskva 2008; XXIV, Moskva 2010).
- Радовановић Ј., *Монаштво и мучеништво у сликарству манастира Хиландара и Пеће патријаршије*, in: *idem*, *Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века*, Београд 1988, 79–82 (Radovanović J., *Monastvo i mučeništvo u slikarstvu manastira Hilandara i Pečke patrijaršije*, in: *ibid.*, *Ikonografska istraživanja srpskog slikarstva XIII i XIV veka*, Beograd 1988, 79–82).
- Радојчић С., *Милешева*, Београд 1963 (Radojčić S., *Mileševa*, Beograd 1963).
- Радужко М., *Трагови престола великог жујана Стефана Немањина и фреско-украс главне цркве манастира Студенице*, Зограф 36 (2012) 59–61 [Radujko M., *Tragovi prestola velikog župana Stefana Nemanjića i fresko-ukras glavne crkve manastir Studenice*, Zograf 36 (2012) 59–61].
- Рајић Д., Тимотијевић М., *Манастири Овчарско-кабларске клисура*, Чачак–Београд 2012² [Rajić D., Timotijević M., *Manastiri Ovčarsko-kablarske klisure*, Čačak–Beograd 2012²].
- Сарабянов В. Д., *Монашеская тема во фресках собора Рождества Богородицы Антониева монастыря в Новгороде*, in: *Византийский мир: искусство Константинополя и национальные традиции. К 2000-летию христианства. Памяти О. И. Подобедовой (1912–1999)*, ed. М. А. Орлова, Москва 2005, 329–331 (Sarabiānov V. D., *Monasheskaia tema vo freskakh sobora Rozhdestva Bogoroditsy Antonieva monastyriā v Novgorode*, in: *Vizantiiskii mir: iskusstvo Konstantinopolia i natsional'nye traditsii. K 2000-letiiu khristianstva. Pamiati O. I. Podobedovoi (1912–1999)*, ed. М. А. Orlova, Moskva 2005, 329–331).
- Сарабянов В. Д., *Программа монашеских изображений в росписях собора Рождества Богородицы Снеготорского монастыря*, in: *Древнерусское искусство. Художественная жизнь Пскова и искусство поздневизантийской эпохи. К 1100-летию Пскова*, ed. М. А. Орлова, Москва 2008, 79 (Sarabiānov V. D., *Programma monasheskikh izobrazhenii v rospisiakh sobora Rozhdestva Bogoroditsy Snetogorskogo monastyriā*, in: *Drevnerusskoe iskusstvo. Khudozhestvennaia zhizn' Pskova i iskusstvo pozdnevizantiiskoi epokhi. K 1100-letiiu Pskova*, ed. М. А. Orlova, Moskva 2008, 79).
- Свети Сава. *Сабрана дела*, ed. Т. Јовановић, Београд 1998 (Sveti Sava. *Sabrana dela*, ed. Т. Jovanović, Beograd 1998).
- Станкова Р., *Култ и химнография. Служби за местни јужнословјански и балкански светци в рѣкописи от XIII–XV в.*, София 2012 (Stankova R., *Kult i khimnografiia. Sluzhbi za mestni iūzhnoslaviānski i balkanski svettsi v rukopisi ot XIII–XV v.*, Sofiia 2012).
- Станкова Р., *Култът към св. Иван Рилски в сръбската книжнина от XIII–XV в.*, Црквене студии 6 (2009) 193–201 [Stankova R., *Kultūt kŭm sv. Ivan Rilski v srŭbskata knizhina ot XIII–XV v.*, Crkvene studije 6 (2009) 193–201].
- Стефан Првовенчани. *Сабрана дела*, eds. Љ. Јухас-Георгијевска, Т. Јовановић, Београд 1999 (Stefan Prvovenčani. *Sabrana dela*, eds. Lj. Juhas-Georgijevska, T. Jovanović, Beograd 1999).
- Стефановић Д. Е., *О именима словенских љазника у месецословима љсалиири с љоследовањем Библиољеке Маљице срљске*, in: *Ђирилске рукољисне књиље Библиољеке Маљице срљске. IV. Псалиири*, ed. В. Јерковић, Нови Сад 1993, 172, 189 (Stefanović D. E., *O pomenima slovenskih praznika u mesecoslovima psaltira s posledovanjem Biblioteke Matice spske*, in: *Ćirilске rukopisne knjige Biblioteke Matice srpske. IV. Psaltiri*, ed. V. Jerković, Novi Sad 1993, 172–189).
- Стефановић Д. Е., *Прилољ љроуљавању месецослова XIII и XIV века*, Јужнословенски филолог 45 (1989) 145, 146–147 [Stefanović D. E., *Prilog proučavanju mesecoslova XIII i XIV veka*, Južnoslovenski filolog 45 (1989) 145, 146–147].
- Строгановский иконописный лицевой подлинник, Москва 1869 (Stroganovskii ikonopisnyi ličevoi podlīnnik, Moskva 1869).
- Суботин-Голубовић Т., *Служба св. Ивану Рилском у срљском рукољисном наслеђу*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 68–69/1–4 (2002–2003) 135–145 [Subotin-Golubović T., *Služba sv. Ivanu Rilskom u srpskom rukopisnom nasledju*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 68–69/1–4 (2002–2003) 135–145].
- Суботић Г., *Најстарије љредсљаве Георљија Нової (Краљовица)*, ЗРВИ 32 (1993) 181–182 [Subotić G., *Najstarije predstave Georgija Novog (Kratovca)*, ZRVI 32 (1993) 181–182].
- Тодић Б., *Грачаница. Сликарсљтво*, Приштина 1999² (Todić B., *Gračanica. Slikarstvo*, Priština 1999).
- Тодић Б., *Кљиљторска композиција у наосу Бољородичине цркве у Студеници*, Саопштења 29 (1997) 34–35 [Todić B., *Ktitorska kompozicija u naosu Bogorodičine crkve u Studenici*, Saopštenja 29 (1997) 34–35].
- Тодић Б., *Патријарх Јоаникије – кљиљтор фресака у цркви св. Апостола у Пећу*, ЗЛУМС 16 (1980) 95 [Todić B., *Patrijarh Joani-kije – ktitor fresaka u crkvi sv. Apostola u Peći*, ZLUMS 16 (1980) 95].
- Тодић Б., *Срљски и балкански светљиљели на фрескама XVI века у Студеници*, in: *Словенско средњовековно наслеђе*, eds. З. Витић, Т. Јовановић, И. Шпадијер, Београд 2001, 653–663 (Todić B., *Srpski i balkanski svetitelji na freskama XVI veka u Studenici*, in: *Slovensko srednjovekovno nasledje*, eds. Z. Vitić, T. Jovanović, I. Špadijer, Beograd 2001, 653–663).
- Трифуновић Ђ., *„Слава“ са љоменима јужнословенских и балканских светљаца*, Старобљлгарска литература 33/34 (2005) 106 [Trifunović Dj., *„Slava“ sa pomenima južnoslovenskih i balkanskih svetaca*, Starobŭlgarska literatura 33/34 (2005) 106].
- Трифунович Ђ., *Срљбска средновековна „слава“ на балкански и јужнославјански светци*, Старобљлгарска литература 14 (1983) 88, 89 [Trifunovich Dj., *Srŭbska srednovekovna „slava“ na balkanski i iūzhnoslaviānski svettsi*, Starobŭlgarska literatura 14 (1983) 88, 89].
- Царевская Т. Ю., *О Царљградских реликвиљах Антония Новгородского*, in: *Восточнохристианские реликвии*, ed. А. М. Лидов, Москва 2003, 398–409 (Tšarevskaia T. Iŭ., *O Tšargradskikh relikviiākh Attoniiā Novgorodskogo*, in: *Vostochnokhristianskie relikvii*, ed. А. М. Lidov, Moskva 2003, 398–409).
- Цветковић Б., *Свети Сава и љрољрам живољиса у Милешеву: љрилози истраживању*, in: *Осам векова Милешева, I*, eds. П. Влаховић et al., Манастир Милешева 2013, 314–317 (Cvetković B., *Sveti Sava i program živopisa u Mileševi: prilozi istraživanju*, in: *Osam vekova Mileševa, I*, eds. P. Vlahović et al., Manastir Mileševa 2013, 314–317).
- Чанак-Медић М., Тодић Б., *Манастир Студеница*, Нови Сад 2011 (Čanak-Medić M., Todić B., *Manastir Studenica*, Novi Sad 2011).
- Чанак-Медић М., Поповић Д., Војводић Д., *Манастир Жича*, Београд 2014 (Čanak-Medić M., Popović D., Vojvodić D., *Manastir Žiča*, Beograd 2014).
- Џамић В., *Зидне слике с љочейка XIX века у хиландарском саборном храму*, Саопштења 44 (2012) 193 [Džamić V., *Zidne slike s početka XIX veka u hilandarskom sabornom hramu*, Saopštenja 44 (2012) 193].
- Шалина И. А., *Минейные иконы 1569. года из Иосифо-Волоколамского монастыря*, in: *От Царљграда до Белого моря. Сборник статей по средновековному искусству в честь Э. С. Смирновой*, ed. М. А. Орлова, Москва 2007, 651–678 (Shalina I. A., *Minейnye ikony 1569. goda iz Iosifo-Vokololamskogo monastyriā*, in: *Ot Tšargrada do Belogo moriā. Sbornik statei po srednovekovnomu iskusstvu v chest' Ė. S. Smirnovoi*, ed. М. А. Orlova, Moskva 2007, 651–678).
- Шево Љ., *Манастир Ломница*, Београд 1999 (Ševo Lj., *Manastir Lomnica*, Beograd 1999).

Depictions of holy monks in the western bay of the Church of the Virgin in Studenica

Miloš Živković

The western bay of the Church of the Virgin in Studenica features a number of depictions of holy monks. Their images continue the series of figures of the most prominent ascetics – Anthony, Euthymius the Great, Arsenius, Hilarion, Stephen the New Martyr and others – painted on the side walls and pilasters of the area under the dome. The figures in the western bay were painted in 1568, during the restoration of frescoes in the Studenica *katholikon*. It is, nevertheless, believed that they had occupied the same place in the original fresco decoration. This assumption is suggested by the fact that they are placed close to the donor's portrait, indicating that the selection and arrangement of monastic figures, conceived by Studenica's archimandrite, Sava, were intended to celebrate the monastic figure of Simeon Nemanja. It is assumed, that the image of the founder of Athonite coenobitic monasticism, Saint Athanasius the Athonite (Fig. 2), was placed close to the donor's portrait with the idea of establishing as direct as possible connection with the image of Simeon Nemanja. There are also grounds to assume that the figure of Saint John Klimax, on the west wall of the west bay – 'acts' in contact with the image of the founder of Studenica established on an ideal level. Even the images of two stylites, Saint Simeon and Saint Alypius, painted on the southern wall of the bay, on the sides of the niche housing the founder's tomb and his portrait above the tomb, can be explained using the same interpretive key.

As it has been concisely and effectively observed, through the selection of saintly figures in the western bay and their specific arrangement, "Sava celebrated his father – not his princely figure, but rather his spiritual and monastic personality". Convinced of the correctness of the quoted statement, we will try to study this segment of Studenica's frescoes in greater detail. In doing this, we will basically rely on an approach to the understanding of the painted program in the western bay of the Studenica church that stems from this statement. This can now be done by analyzing a number of somewhat overlooked depictions of monks.

The first noteworthy figure is shown on the west side of the southwestern pilaster, above the aforementioned figure of Saint Athanasius the Athonite. This is the image of Saint Theoktistos, one of the founders of the Palestinian tradition of eremitic monasticism (Fig. 3). The most convincing argument in favour of the hypothesis that, in 1568, the figure of Saint Theoktistos was painted after the corresponding image painted in 1208/1209 is the programmatic solution from the *katholikon* of the Mileševa

monastery. In this church, whose thematic program was in many aspects devised by Saint Sava, Saint Theoktistos was given a prominent place. His monumental bust can be seen in the second tier of frescoes on the east wall of the narthex, i.e. just above the portraits of Archbishop Sava and Saint Simeon (Fig. 4).

On the western side of the western bay's south wall, in the second zone, above the figure of Saint Alypius, another monastic figure can be seen. The saint has not been identified in previous research. Although the inscription is partially damaged, the name can be easily read. Based on the inscription, it may be concluded that this is Saint Euthymius the New (Figs. 5–7). In all probability, this is a depiction of Saint Euthymius the New of Thessaloniki († 899), one of the earliest Athonite ascetics known by name. Judging by the results of previous studies, in the Middle Ages, Saint Euthymius the New of Thessaloniki was not depicted in any church in the territory within the Byzantine cultural sphere; his images were not frequent even in the Post-Byzantine period. In the light of the mentioned scarcity, the images of Saint Euthymius the New of Thessaloniki in Serbian churches gain considerable significance. Apart from the illustrations of the Menologion in the narthex of the Patriarchate of Peć (Fig. 8) and the Church of Saint Nicholas at Pelinovo (Fig. 11), he is depicted in the *katholikon* of the monastery of the Holy Trinity in Pljevlja (Fig. 10). In Studenica, the original fresco layer probably did not feature his figure. We believe that he was first painted during the restoration of 1568. A major role in choosing Saint Euthymius the New of Thessaloniki to be depicted could have been played by the church calendar. Namely, very close to this saint, there is an image of Saint John of Rila (Fig. 17), which also did not exist on the fresco layer painted in 1208/1209. The date of the feast dedicated to the Bulgarian ascetic (October 19) is close to the feast of Saint Euthymius the New (October 15). There are other cases when the painters of the restored frescoes in the Church of the Virgin relied on the Menologion when 'filling in the gaps' of the original iconographic program. For example, in addition to Saint Ephraim and Saint Paul of Thebes, on the northern wall of the area under the dome, they painted a very rarely depicted saint, Saint Palladius – anchorite from the Antioch region (Fig. 13). In doing this, they seem to have been guided by the fact that his feast coincided with that of Saint Ephrem the Syrian (January 28).

The figure painted next to Saint Euthymius the New, on the eastern side of the lunette in the western bay's

south wall, also dates from 1568. This is an image of Saint Euphrosynos the Cook (Fig. 21). Several details lead to the conclusion that the painters who restored the frescoes in 1568 are to be credited for his inclusion in the program. On the other hand, it should be pointed out that, viewed in a broader programmatic and conceptual context, the depiction of Saint Euphrosynos the Cook could have been painted in the same place even in 1208/1209. One should bear in mind the symbolic role of the saint's attributes – a branch with three apples, the paradise fruit mentioned in the Life of this “fool for Christ's sake”, as an allusion to his visit to Paradise. The position above Simeon Nemanja's funerary portrait and next to the scene showing the Three Marys at the Tomb, which is also above Simeon Nemanja's portrait, would have been suitable for an image bearing such an emphatically soteriological and eschatological iconographic association.

On the west wall of the west bay, the figure of Saint John Calybites (Hut-Dweller; Figs. 22–23) was painted. It is noteworthy that during the sixteenth-century restoration of the murals, the same saint was also painted on the south wall of the narthex. The image features the typical iconographic symbols of the saint, a lavishly decorated Gospel Book and a cross, which cannot be found on the saint's bust in the naos. It is reasonable to assume that it was necessary to highlight the iconographic differences between the two depictions of Saint John Calybites because one of them had already been painted on the original fresco layer. In other words, the iconographic differences were determined by the original form of the earlier fresco. We believe that the fresco-icon in the naos was painted in 1208/1209. Such a conclusion may be supported by an outstanding example in the Serbian painting of the thirteenth century: the figure of Saint John Calybites from the naos in Gradac, whose iconographic program

was in some very distinctive aspects determined by the corresponding solutions applied in the oldest Studenica frescoes.

Apart from Saint John Calybites, there is another saint who appears twice in the Studenica church dedicated to the Virgin Evergetis. On a narrow strip of the northern wall next to the northwest pilaster, above the image of the holy physician Cyrus, there is a considerably damaged figure of Saint Alexios “The Man of God” (Fig. 25). Another depiction of this monk, a “fool for Christ's sake”, can be found in the narthex, close to the aforementioned figure of Saint John Calybites. Once again, it is reasonable to assume that the original iconographic program included at least one of the two depictions of Saint Alexios. In this case, too, we believe this was the figure in the naos.

The three holy fools, dealt with in this paper – Euphrosynos the Cook, Alexios “The Man of God” and John Calybites – were either depicted close to each other in the churches of the Byzantine world, or their saintly ‘compatibility’ – based on their ‘folly for Christ's sake’ and other similarities mentioned in hagiographic writings – was highlighted in some other way. The fact that Saint Alexios “The Man of God” is shown right across the figure of Saint Euphrosynos the Cook is another important argument supporting the assumption that the latter was painted in the same place already in 1208/1209. Finally, the assumption that the images of the two monks were painted on the original fresco layer leads to the hypothesis that the third character from the group of similar saints could have also been depicted in the western bay. In other words, the hypothesis that the fresco-icon of Saint John Calybites in the naos was painted on the original fresco layer is thereby further corroborated.